

T.C
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ
ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TÖRE
VE
ÖRFİ HUKUK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Salih AYVAZ

Danışman
DOÇ. DR. KÜRŞAT KOÇAK

NEVŞEHİR
ARALIK 2021

T.C
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ
ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TÖRE
VE
ÖRFİ HUKUK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Salih AYVAZ

Danışman
DOÇ. DR. KÜRŞAT KOÇAK

NEVŞEHİR
ARALIK 2021

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan
Salih AYVAZ

Tez Yazım Kılavuzuna Uygunluk

“Eski Türk Yazıtlarında Töre ve Örfi Hukuk” adlı Yüksek Lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Salih Ayvaz

Danışman

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Tarih Anabilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Kabul ve Onay Sayfası

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK danışmanlığında Salih Ayvaz tarafından hazırlanan “Eski Türk Yazıtlarında Töre ve Örfi Hukuk” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ İMZA

Danışman :.....

Üye :.....

Üye :.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih vesayılı Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

.....

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Tahsil hayatımın önemli basamak noktalarından biri olacak olan bu dönemde desteğini, yardımlarını esirgemeyen ve verdiği öğütlerle birlikte gelecek öğretim yıllarımın önünü açan ve yön gösteren kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Kürşat KOÇAK'a;

Çalışmamda desteğini esirgemeyen Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Doç. Dr. Tekin TUNCER'e;

Yüksek Lisans eğitimi sürecinde bana desteklerini esirgemeyen Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Türk Dili Öğr. Gör. Mehmet Akif AYVAZ'a;

Lisans eğitimimi tamamladığım Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünün değerli hocalarına;

Tüm eğitim hayatım boyunca desteklerini ve dualarını hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli babam İbrahim AYVAZ, annem Fadime AYVAZ ve kız kardeşim Aybüke AYVAZ'a sevgi ve şükranlarımı sunarım.

Salih AYVAZ

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TÖRE VE ÖRFİ HUKUK

Salih AYVAZ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Aralık 2021

Danışman: Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

ÖZET

Milattan önceki ve sonraki dönemler için hayatının bir bölümünü konargöçer olarak yaşayan toplumların genel olarak kabul gördüğü “barbar kavimler” olgusu çeşitli kaynaklarda ele alınmıştır. Bu toplumlara yüklenen barbar kavramı; onların kanunsuz, düzensiz, medeniyetten uzak sıfatlarıyla nitelendirilmelerine sebep olmuştur. Bu konargöçer toplumlar arasında tarihte çok önemli yeri bulunan Türk boyları çeşitli kaynaklarda bu barbar yakıştırmalarına maruz kalmıştır. Doğuda Ötüken ormanlarından, batıda Roma düzlüklerine kadar yayılmış olan Türk boyları tarihte barbar kavim olarak anılan halklar arasında gösterilmiştir. Hâlbuki Türk tarihi üzerine araştırmalar arttıkça bu kavmin döneminin üstünde bir teşkilatlanma yapısının, üstün bir kültürün, düzenli bir sosyal hayatının olduğu ortaya çıkmıştır. Kanunsuz olarak söz edilen bu toplumun sözlü hukuk kurallarının bulunduğu, devlet teşkilatlanmasının düzenli ve sistematik olduğu, gelişmiş bir kültürünün var olduğu ortaya çıkmıştır. Barbar kelimesinin Türk adıyla birlikte kullanımının ne kadar yanlış olduğu Türkler üzerine yazılan çeşitli yabancı kaynaklarla ortaya çıkmıştır. Eski Türk tarihi açısından Çin, Latin, Yunan gibi kaynakların yanında Türk göç yolu üzerinde bulunan Arap, Fars, Macar, Rus kaynakları da önemli yerler tutmaktadır.

Eski Türk sözlü hukuku olan “Törü (Töre)”nin devlet idaresindeki yerleri, sosyo-kültürel hayattaki yerleri, askeri yönetimdeki yerlerine de değineceğimiz bu çalışmada İslamiyet’in kabulü ile “töre”nin “Örfi Hukuk” adıyla devamının da inceleneceği bir bölümü de dahil etmek istedik.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Töre’nin Tanımı ve Eski Türk Yazıtlarında Töre Kavramı”, ikinci bölümde “Eski Türk Yazıtlarında Töre’nin Devlet İdaresindeki Yeri”, üçüncü bölümde “Eski Türk Yazıtlarında Töre’nin toplumsal Hayattaki Yeri”, son bölüm olan dördüncü bölümde ise “Örfi Hukuk” ana başlığı altında töreden örfi hukuka geçiş konusunda bazı unsurlar ifade edilecektir. Bu bölümler tek tek ele alınarak üzerine fazla durulmamış bir konu olan töre ve töreden örfi hukuka geçiş kavramlarına bir nebze de olsa netlik kazanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Töre, Örfi Hukuk.

IN OLD TURKISH INSCRIPTIONS TÖRE AND COSTUMARY LAW

Salih AYVAZ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences

Department of History, Master's Degree, December 2021

Supervisor: Assoc. Dr. Kürşat KOÇAK

ABSTRACT

The phenomenon of “barbaric tribes”, which is generally accepted by societies that lived part of their lives as nomad in the periods before and after BC, has been discussed in various sources. The phenomenon of barbarism imposed on these societies has caused them to be characterized as lawless, irregular, far from civilization. The Turkish tribes, which have a very important place in history among these migratory societies, have been subjected to this barbaric description in various sources. The Turkish tribes, which spread from the Otuken forests in the east to the Roman plains in the west, have been shown among the peoples referred to as the barbarian tribe in history. However, as research on Turkish history has increased, it has become clear that there is an organizational structure, a superior culture, and a regular social life above the era of this people. It turned out that this society, which is mentioned as lawless, has oral legal rules, state organization is regular and systematic, and it has a developed culture. How wrong is the use of the concept of barbarian together with the Turkish name has been revealed by various foreign sources written on the Turks. Besides such sources as Chinese, Latin, and Greek, Arab, Persian, Hungarian, and Russian sources located on the Turkish migration route also hold important places in terms of ancient Turkish history.

In this study, in which we will also touch on the places of “Törü/Töre (Ceremony)”, the old Turkish oral law, in the state administration, their place in socio-cultural life, their place in the military administration, we also wanted to include a section where the continuation of the ceremony under the name of “Customary Law” with the adoption of Islam will also be examined.

This study consists of four parts. In the first part “Definition of Ceremony and Concept of Ceremony in Old Turkish Inscriptions”, in the second part “Place of Ceremony in State Administration in Old Turkish Inscriptions”, in the third part “Place of Ceremony in public Life in Old Turkish Inscriptions”, in the fourth part which is the last part, some elements of transition from ceremonial to customary law will be examined under the main title of “Customary Law”. It is aimed to give some clarity to the concepts of transition from ceremonial and ceremonial to customary law, which is a topic that has not been focused on, by considering these sections one by one.

Key Words: Ancient Turkish Inscriptions, Ceremony, Customary Law.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
Tez Yazım Kılavuzuna Uygunluk	iii
Kabul ve Onay Sayfası	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1...TÖRE'NİN TANIMI VE ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TÖRE KAVRAMI

1.1. Töre Ne Demektir?.....	10
1.1.2. Eski Türk Yazıtlarında Töre Kavramı.....	16
1.1.2.1. Yenisey Yazıtlarında Töre Kavramı.....	16
1.1.2.2. Orhun Yazıtlarında Töre Kavramı.....	18
1.1.2.3. Ongin Yazıtında Töre Kavramı.....	24
1.1.2.4. İhe Hüşotu Yazıtında Töre Kavramı	25
1.1.2.5. Suci Yazıtında Töre Kavramı	25
1.1.2.6. Şine – Usu Yazıtında Töre Kavramı	26
1.1.2.7. İhe – Ashete Yazıtında Töre Kavramı.....	26
1.1.2.8. Bömbögör Yazıtında Töre Kavramı	26
1.1.2.9. Karı Çor Tigin Yazıtında Töre Kavramı	27

İKİNCİ BÖLÜM

2.ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TÖRE'NİN DEVLET İDARESİNDEKİ YERİ

2.1. Eski Türk Devlet Geleneklerinden Orun ve Ülüş Sistemi	29
2.2. Kağanlık Yapısı ve Kut.....	31
1.2.1 Yenisey Yazıtlarında Kağanlık ve Kut	33
2.2.2 Kül Tigin Yazıtında Kağanlık ve Kut	34
2.2.3. Bilge Kağan Yazıtında Kağanlık ve Kut.....	36
2.2.4. Ongin Yazıtında Kağanlık ve Kut.....	37
2.2.5. Suci Yazıtında Kağanlık ve Kut.....	37
2.2.6. Şine-Usu Yazıtında Kağanlık ve Kut.....	37

2.2.7. Bömbögör Yazıtında Kağanlık ve Kut.....	38
2.3. Askeri Töre ve Savaş Hukuku	38
2.3.1. Yenisey Yazıtlarında Askeri Töre ve Savaş Hukuku.....	40
2.3.2. Kültigin Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku.....	42
2.3.3. Bilge Kağan Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku.....	44
2.3.4. Tonyukuk Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku.....	45
2.3.5. Ongin Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku	46
2.3.6. İhe-Hüşotu Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku	47
2.3.7. Şine-Usu Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TÖRE’NİN TOPLUMSAL HAYATTA YERİ

3.1. Eski Türk Yazıtlarında Doğumda, Ad ve Unvan Almada Töre Unsurları.....	49
3.1.1. Yenisey yazıtları.....	50
3.1.2. Kül Tigin Yazıtı	56
3.1.3 Bilge Kağan Yazıtı	58
3.1.4. Tonyukuk Yazıtı.....	58
3.1.5. Ongin Yazıtı	59
3.1.6. İhe Hüşotu Yazıtı	60
3.1.7. Suci Yazıtı	60
3.1.8. Şine Usu Yazıtı	60
3.1.9 Bömbögör Yazıtı	61
3.1.10. Karı Çor Tigin Yazıtı	62
3.2. Eski Türk Yazıtlarında İktisadi Hayatta Töre Unsurları.....	63
2.2.1 Yenisey Yazıtları.....	64
3.2.2. Kül Tigin Yazıtı	65
3.2.3. Bilge Kağan Yazıtı	66
3.2.4. Tonyukuk Yazıtı.....	67
3.2.5. İhe Hüşotu Yazıtı	67
3.2.6. Suci Yazıtı	67
3.2.7. Şine Usu Yazıtı	68
3.3. Eski Türk Yazıtlarında Evlilik Uygulamalarında ve Usullerinde Töre	68
3.3.1. Yenisey Yazıtları.....	69
3.3.2. Kül Tigin Yazıtı	70
3.3.3. Bilge Kağan Yazıtı	70
3.3.4. Suci Yazıtı	70
3.4. Eski Türk Yazıtlarında Evlatlık Alma Usullerinde Töre	71

3.4.1. Yenisey Yazıtları.....	72
3.4.2. Kül Tigin Yazıtı	73
3.4.3. Bilge Kağan Yazıtı	73
3.5. Eski Türk Yazıtlarında Yas ve Yoğ Töresi Unsurları.....	74
3.5.1. Yenisey Yazıtları.....	74
3.5.2. Kül Tigin Yazıtı	75
3.5.3. Bilge Kağan Yazıtı	77
3.5.6. Tonyukuk Yazıtı.....	79
3.5.7. Ongin Yazıtı	79
3.5.8. İhe Hüşotu Yazıtı	80
3.5.9. İhe Ashete Yazıtı	80
3.5.10. Bömbögör Yazıtı	82
3.5.11. Karı Çor Tigin Yazıtı	82

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.ÖRFİ HUKUK

4.1. Örfi Hukuk Ne Demektir?	84
4.1.1 Kutadgu Bilig’de Töre Kavramı	90
4.2. Töreden Örfi Hukuka Geçiş.....	93
4.3. Töreden Örfi Hukuka Geçişte Değişen Bazı Kavramlar	95

SONUÇ.....	98
-------------------	-----------

KAYNAKÇA	103
-----------------------	------------

EKLER.....	106
-------------------	------------

RESİMLER	107
-----------------------	------------

DİZİN	122
--------------------	------------

KISALTMALAR

- a.g.e : Adı Geçen Eser
Bkz : Bakınız
BTT : Belgelerle Türk Tarihi
CC : Codex Cumanicus
Çev. : Çeviren
DLT : Dîvânu Lûgati't-Türk
DTCF : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Haz. : Hazırlayan
TDAV : Türkiyat Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK : Türk Dil Kurumu
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
TTK : Türk Tarih Kurumu
yy : Yüz Yıl

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih devirleri boyunca başta Asya ve Avrupa olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerine göç hareketleri düzenlemiştir. Göç hareketleri yaşamın koşullarının temelini oluşturan temiz, içilebilir su kaynakları ve gıdaya elverişli topraklara gerçekleşmiştir. Göçebe yaşam tarzını benimseyen kavimler ise geçimlerinin çoğunu hayvancılık üzerinden sağladıkları için sulak ve otlak bölgeleri göç bölgesi olarak seçmişlerdir. Göçebe yaşamın en çok benimsendiği bölgeler bozkır bitki örtüsünün bulunduğu bölgeler olarak göze çarpmaktadır. Bozkır bitki örtüsünün bulunduğu yerlerde yazları sıcak ve kurak; kışları sert soğuk ve karlı geçmektedir. Eski Türkler bu zorlu iklim koşullarından kurtulmak için ve hayvanlarına taze otlaklar bulabilmek için; yazları yaylak olarak belirledikleri bölgelere, kışları ise kışlak olarak belirledikleri bölgelere göç etmişlerdir. Kışlak bölgeler, kışın soğuktan kurtulmak için ve mevsimin şiddetine dayanabilmek için daha ılıman ve korunaklı ormanlık bölgeler ya da rüzgârdan korunan vadi bölgeleri seçilmiştir.¹ Bunun için karın az olduğu nehir kenarları ve sulak bölgeler “kışlak” olarak seçilmekte ve sebebi ise hayvanların karın altındaki otlara ulaşarak beslenebilmesidir.² Ayrıca “kışlak” bir köy veya şehir olarak seçilebilirdi.³ Yaylak bölgeler ise yaz aylarının aşırı sıcağından ve kuraklığından kurtulmak için daha serin, daha sulak ve hayvanları için bol otlak araziler seçilmiştir.⁴ Asya bozkırlarında Türkler tarafından, bu yaylak ve kışlak yaşam tarzı çok yaygın kullanılmıştır. Orta Asya kavimleri geniş bozkır arazilerinde göçebe yaşam tarzının en iyi uygulayıcıları olmuşlardır. Orta Asya’da ki bu kavimler arasında bozkır kültürü oluşmuş ve bu kültür çok geniş bölgeleri etkilemiştir. Bozkır kültürünü oluşturan kavimlerin temelini ise Türkler oluşturmaktadır. Türkler bozkır kültürü çerçevesinde kendi devlet yapısını oluşturmuştur. Bu devlet yapısını ise göçebe hayata uygun sözlü kanunlar temelinde kurmuşlardır.

Göçebe yaşam sürekli bir taşınma hususu barındırdığından eşyalarda ona göre seçilmiştir. Konar-göçer insanlar eşyaları arasından taşınması kolay olanları yanlarına

¹ Kürşat Koçak, **Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar)**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2019, 216.

² Akdes Nimet Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara: TTK Basımevi, 1972, 6.

³ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt I-IX**, Ankara: Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, 1.

⁴ Koçak, 2019, 217.

alırlardı. Taşınma esnasında ise bu eşyalar kaybolabilirdi. Konar-göçer yaşamda bu eşyaların kaybolması gayet olağan bir durumdur. Bu taşınma işlemleri sırasında yazılı belgelerin muhafazası zor olacaktır. Bu sebeptendir ki Türkler arasında sözlü kaideler kullanılmıştır. Bu sözlü kaideler Türklerin örf, adet, gelenek ve görenekleriyle şekillenmiştir. Türklerin atalarından gelen bu kaideler bütünü sözlü hukuk kurallarını oluşturmuştur.

Türk töresi sadece sözlü kanunların dışında toplumun örf, adet, gelenek ve görenekleri gibi bütün kaidelerinin toplamından meydana gelmektedir. “Töre” kelimesi bu yüzden “yasa” kelimesi gibi sınırlı değildir. Yazılmamış teamüllerde “töre”nin içindedir. Bu sebeptendir ki Türk Töresi, Türklere atalarından kalan kaidelerin bütünüdür.⁵ Fakat eski Türkler töreyi hiçbir zaman yazıya dökmemişlerdir. Bu sebepten dolayı, eski Türk hukukuna dair net, kesin, sağlam ve ayrıntılı bilgilere sahip değiliz.⁶ Töre hakkında bilgilere de bu sebepten dolayı; yazıtlar, mezar taşları, kurganlar, paralar gibi çeşitli kaynaklar aracılığıyla dağınık olarak ulaşabilmek mümkündür. Eski Türk tarihi üzerine yapılan arkeolojik kazılar da yine töreye kaynak oluşturmaktadır. (Örnek olarak Yenisey bölgesi buluntuları)

Türklerin meydana getirdikleri sözlü hukuk kuralları göçebe toplumun yaşantısına uygun olarak hazırlanmıştır. Kurallara uymayanlar cezalandırılırdı. Suçlar iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım büyük suçlardır ve cezası idamdır. İkincisi hafif suçlardır ve genel olarak para cezası şeklindedir.⁷ Sözlü kanunları halkın ekseriyetle uyduğu ve koruduğu örf, adet, gelenek ve görenekleri çerçevesinde meydana gelen kaideler oluşturmaktadır. Türkler bu sözlü hukuk kaidelerine töre(törü) demişlerdir. Töre Türk halkının devlet yönetimindeki, aile hayatındaki ve sosyo-kültürel hayatındaki temellerini oluşturmuştur.

Türklerin hayatında töre toplumsal düzenleyiciliğinin yanında, tanrısal düzenleyici bir unsur olarak ta yer göstermiştir. Türk kağanı tanrıdan aldığı “kut” sayesinde iktidar

⁵ Kürşat Koçak, Bozkır Kültüründe Yazılı Olmayan Hukuk: Töre’ye Göre Türk Ceza Hukuku, **Nevşehir Barosu Dergisi**, Sayı 2, 2014, 194.

⁶ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2019, 116.

⁷ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, **Türk-İslam Hukuk Tarihi**, İstanbul: Cilt 1, Timaş Yayınları, 1990, 57.

sahibi olurdu. Kağanlar, tanrıdan aldıkları “kut”un getirdiği sorumlulukla birlikte her zaman halkına karşı olan yükümlülüklerini yerine getirme mecburiyetindedir. Kağanlar, tanrı tarafından halkı korumak ve onlara düzgün bir yaşam sağlamak için seçilmiş kişilerdir. Kut sahibi kağanlar halkı adaletli bir şekilde yönetmekle görevli olduklarının yanı sıra, bu yönetim töre denetimi altında sağlanmaktadır.⁸

Töre gereği kağan halkına hesap vermekle yükümlüdür. Kağan, Tanrı’dan aldığı kutu düzgün bir şekilde kullanmadığı zaman töre gereği idaresi elinden alınabilmektedir. Erdemi olmayan kağandan kut geri alınırdı.⁹ Kağanın töre gereği halkına hesap vermesinin en iyi örneği Orhun Abidelerinde Bilge Kağan’ın sorumluluklarıyla ilgili hesap vermesiyle görülmektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi kağanın idaresi tek elinde değildir. Kağan idaresi sırasında kendi istediği gibi bir yönetim gerçekleştirememekte ve halk “töre”nin adaletiyle koruma altındadır. Türk devletlerinin idari yapısı da buna göre şekillenmiştir.

Türk devletlerinin idari yapısında, askeri yapısında, cenaze (yuğ) törenlerinde ve toplumsal yaşantısında “töre”nin yerini, gücünü ve kurallarını anlayabilmek için; öne çıkan kaynakların başında eski Türk Yazıtları başı çekmektedir. Yazıtların başında da *Orhun Abideleri* yer almaktadır. Tonyukuk, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtları birinci ağızdan Türk töresi, devlet idaresi ve toplumun yaşantısı hakkında aktardığı bilgiler büyük önem arz etmektedir. Türk töresi hakkında bilgiler edinebileceğimiz birçok Türk yazıtı bulunmaktadır. Bu yazıtlar arasından Yenisey, Ongin, İhe Hüşotu, Suci, Şine-Usu, İhe Ashete, Bömbögör, Karı Çor Tigin yazıtları bizim konu aldığımız yazıtlar olacaktır. Ayrıca Türk kurganlarından, Türk töresi, yaşantısı, giyimleri, kullandıkları eşyaları gibi çeşitli bilgiler edinilmektedir. (Örnek olara Pazarık Kurganı buluntuları.)¹⁰

Türk toplumu için hazırlanmış sözlükler Türk dili ve tarihi açısından önemli kaynaklardır. Töre kavramı açısından da bu sözlükler değerli birer kaynak olmuşlardır. Bu sözlüklerin başını ise *Dîvânu Lügâti't-Türk* çekmektedir. Kaşgarlı Mahmud

⁸ Koçak, 2019: 59.

⁹ Koçak, 2019: 59.

¹⁰ Bkz. Sergei I. Rudenko, **Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen**, Los Angeles, University Of California Press, 1970

tarafından hazırlanmış bu eser, Oğuz Türkleri üzerine ve diğer Türk boyları üzerine bilgiler vermekte ve eski Türkçe kelimelerin yanında Türk kültürü üzerine bilgileri barındırması sebebiyle önemli bir kaynak olmuştur. Töre hakkında bilgi edinebileceğimiz diğer sözlükleri ise: “Kıpçak Türkleri arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla hazırlanan Codex Cumanicus, S. Gerard Clauson’un hazırladığı An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı’nın birlikte hazırladığı Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ahmet Caferoğlu’nun yayıma sunduğu Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü” şeklinde sıralayabiliriz. Sözlükler eski Türk kelimelerinin manalarının toplanması açısından önemli kaynakları oluşturmuştur.

Eski Türk tarihi bozkır kültürü üzerine ve göçebe yaşam üzerine şekillenmiştir. Zorlu bozkır iklimine uyum sağlayabilmek için sürekli göç hareketleri düzenleyen Türk boyları birçok ulusla ilişki kurmuşlardır. Doğuda Çin hanedanlığı sınırlarından batıda Avrupa ovalarına kadar birçok göç yolları izlemişlerdir. Bu göçlerle ve göç yollarıyla ilgili Salim Koca hazırlanmış olduğu makalede genişçe bilgi vermiştir.¹¹ Göç yolları üzerinde Çin otlakları eski çağ Türkleri için büyük önem sahibidir. Çin hanedanlığı ile gerek ticari gerekse giriştikleri mücadelelerle birçok ilişki kurmuşlardır. Çin hanedanlığı ile yapılan anlaşmalarda ve sürekli iç içe oldukları Türk halkının yaşantısını incelemek üzere Çinli müelliflerin yazdıkları eserlerde eski Türk tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan Çin yıllıkları Türk tarihi için önemli eserlerdir. Töre açısından da önemli bilgiler sunmaktadır.

Türk boylarının sürekli göç içerisinde olması ve diğer milletler ile kurulan ilişkiler neticesi ile eski Türk tarihinin kaynakları dağınık olarak kayıt altına alınmıştır. Doğuda Çin yıllıkları ile başlayan eski Türk tarihi hakkında ki bilgiler batıya göç edildikçe Pers, Roma, Grek, Arap, Macar müelliflerin eserleriyle zenginlik kazanmıştır. Türk boylarının büyük göç hareketliliğinde; izledikleri güzergahların geniş kollara ayrılması onları çeşitli kavimlerle karşılaştırmış ve bu kavimlerle çeşitli ilişkiler kurmak zorunda bırakmıştır. Bu kavimlerde kendi kültürlerinden farklı bir kültürde olan bu bozkır göçebesi olan kavmi tanımak için yazılı kaynaklarında yer vermişlerdir. Yabancı

¹¹ Salim Koca, Türklerin Göçleri ve Yayılmaları, **Türkler**, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 992-1014.

müelliflerin eserleri bu yönden eski Türk tarihi için önemli yer tutmaktadır. Tez de temel olarak “Eski Türk Yazıtları ve Örfi Hukuk” incelenmiş olsa da bu müelliflerin eserlerinden de faydalanılacaktır.

Göçebe kültüründe beraberinde getirdiği yazılı kaynakların azlığı meselesi eski Türk tarihinde de görülmektedir. Eski Türkler evleri, eşyaları gibi kısaca gündelik yaşantılarında kullandıkları bilimum gereçleri atlı arabalarla yanlarında taşıyarak yaşamlarını konar-göçer olarak sağlamışlardır. Bu “konar-göçer”lik esnasında kadınlar çocuklarını ve kendilerini taşımak içinde “atlı arabaları” kullanmışlardır. Türkler bu vasıtalar için “kağrı”, “araba”, “evli-araba”, “göçer-ev” gibi ifadeleri kullandığı görülmektedir.¹² Bozkır Türk kültüründe bu yüzden atlara çok önem verilmiştir. Bozkır iklimine uygun atlar yetiştirilmiş ve her alanda atlar kullanılmıştır. Türk kültürünün önemli bir parçası olan atlar sadece konar-göçer durumlarda yük hayvanları olarak kullanılmamışlardır. Türk savaş kültüründe de önemli yere sahiptir. Türklerde binek atları ve yük atları ayrı ayrı yetiştirilirdi. Yük atları güçlü ve ağır yük taşıyan atlardan seçilir, savaş atları ise çevik, hızlı ve manevra kabiliyeti yüksek atlar seçilirdi. Atların, Türklerin hayatındaki önemi hakkında İlhami Durmuş yazmış olduğu makalesinde genişçe durmuştur.¹³ Türk kültüründe önemli yere sahip atlar konar-göçer yaşamı kolaylaştıran en önemli faktördür. Göçebe hayatta atlı arabalarla yapılan yolculuklar hep zorlu geçmiştir. Atlı arabalarla taşınan eşyaların muhafazası sürekli sorunlar doğurmuştur. Bu yüzden Konar-göçer yaşamda yazılı eserlerin muhafazasının ve taşınmasının zorluğuyla birlikte eski Türklerde sözlü tarih gelişmiştir. Türkler bu açıdan yazılı eserlerin uzun süre dayanabilmesi için taşları kullanmışlar ve taşların üzerine yazılar yontarak “yazıtlar” oluşturmuşlardır. Sayıları bakımından çok fazla değildir. Eski Türklerin yazılı kaynaklarının azlığı meselesinde; birinci ağızdan bilgiler öğrenebildiğimiz eski Türk yazıtları bu boşluğu doldurmaktadır. Yazıtlar bize birinci ağızdan bilgiler sunan kaynaklar olması neticesinde; eski Türk töresi konusu için en önemli kaynaklar niteliği oluşturmuştur.

¹² İlhami Durmuş, Bozkır Kültür Çerçevesinde At, Göçer Ev ve Demir, *Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2017, 25-26.

¹³ Durmuş, 22-25.

Töre hakkında bilgiler veren diğer önemli eserler ise; sözlü olarak günümüze kadar aktarılmış olan hikâyeler, destanlar ve Türk mitleri olmuştur. Destanlar sözlü Türk tarihinin en önemli eserlerini oluşturmuşlardır. Bu destanlar arasında aynı zamanda mite de dönüşmüş olan “Oğuz Kağan” destanı eski Türk tarihi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Örneğin bu destanda “Orun ve Ülüş” töresi hakkında bilgilere ulaşılmaktadır.¹⁴ Devlet idaresi, savaş tarihi, ad verme, alplık kurumu, evlilikler gibi çeşitli konuları barındırmaları; destanları eski Türk tarihi için ve tezin konusu “Töre” için de önemli edebi eserler yapmıştır. Destanlar arasında Oğuz Kağan destanının önemi gibi bir diğer önemli destan da Kırgızların “Manas” destanıdır. Manas destanı süreç bakımından uzun bir dönemi barındırmaktadır. Bu destanların yanı sıra diğer önemli kaynak ise Dede Korkut’un hikayeleridir. Dede Korkut hikayeleri Oğuz Türklerinin kahramanlıklarını ve yaşam tarzlarını içinde barındırması ile töre konusunun önemli kaynakları arasındadır. İslamiyet’in etkisi Dede Korkut hikayelerinde görülse de eski Türk yaşantısının izlerini barındırması töre konusu için önemlidir. Dede Korkut hikayelerinde evlilik törenleri, ad alma, alplık gibi konuların işlenmesi; beylerin yönetimleri gibi töre unsurlarının bulunması bu eseri önemli kılmaktadır. Dede Korkut hikayelerinde bahsi geçen “er adı alma” töresi bu alanda örnek niteliği taşımaktadır.¹⁵

“Töre”nin en önemli kaynaklarından birisi de MS. XI yy. döneminde Yusuf Has Hacib tarafından Karahan Türkçesiyle kaleme aldığı “Kutadgu Bilig” olmuştur. Kutadgu Bilig, Tavgaç Buğra Kara Hakan’a 1069-1070 yılında Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından takdim edilmiştir.¹⁶ Türk edebiyatının ilk siyasetnamesi özelliği taşıyan Kutadgu Bilig; Karahanlıların İslamiyet’i kabulü ile İslami izler taşısa da eski Türk devlet yönetimi hakkında bilgiler sunmaktadır. Kutadgu Bilig yazılış amacı bakımından Kağanların nasıl bir devlet yönetimi sergilemesi gerektiği hakkında öğütler veren bir eserdir.¹⁷ Yusuf Has Hacib eserinde Türk Devlet adamlarına öğütler verirken “Töre”ye uyulmasının öneminden sıkça bahsetmektedir. Türk devlet

¹⁴ Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı**, İstanbul: Enderun Yayınları, 1982, 52.

¹⁵ Koçak, 2019: 178-179.

¹⁶ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 137.

¹⁷ Yazıcı, 152.

yönetiminde “töre”nin önemine sıkça vurgular yapması bakımından Kutadgu Bilig töre konusu için vazgeçilmez bir eser niteliğindedir.

Tezde eski Türk töresinin yanında diğer incelenecek konu ise örfi hukuktur. Türklerin İslamiyet’in kabulünden sonra gerek devlet yönetiminde gerekse sosyo-kültürel hayatlarında değişiklikler meydana gelmiştir. Devlet yönetiminde ve sosyo-kültürel yaşantıda İslamiyet’in kabulüyle birlikte İslam hukukuna göre düzenlemeler yapılmıştır. Türklerin İslamiyet’e geçmesiyle eski kanunları hemen bırakılmamış ve eski örf, âdet, gelenek ve görenekler kullanılmaya devam etmiştir. Bunun örneğini Samaniler, Gazneliler ve Karahanlılar’da görmekteyiz. Samaniler daha çok Abbasi teşkilatlanmasını taklit etmişler ve eski Türk hukuku unsurları pek görülmemektedir. Gazneliler’de ve Karahanlılar’da ise eski Türk hukuku izleri daha nettir.¹⁸ Türk devletleri, İslami hukukun yanında töreden gelen temel kanunlarını devam ettirmekte kendilerini sorumlu tutmuşlardır. İlk Türk-İslam devletlerinin kurulmasıyla Türkler arasında İslamiyet hızla yayılmaya başlamıştır. İlk Türk-İslam devletleri denince ilk akla gelen devletlerden biri Karahanlı devleti ve bu devletin hükümdarı Satuk Buğra Han’dır. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han İslamiyet’i kabul etmiştir ve bundan sonra hakim olduğu bölgelere İslamiyet’i yaymak için mücadelelere girmiştir.¹⁹ Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i kabulü ile Türk tarihi açısından yeni bir dönem başlamıştır. Karahanlı devleti Türk töresinden “örfi hukuk”a geçişin temelini oluşturmuştur. Karahanlılar eski Türk töresini devam ettirdiğini kamu kuruluşları üzerindeki tesirleriyle görülmektedir. Bu devlet dorudan doğruya Göktürk ve Uygur siyasi ve idari törelerini devam ettiren bir yapıya sahiptir. Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i kabul etmesiyle birlikte, kamu kuruluşlarını da İslam prensiplerine uydurmaya ve bir İslam devleti olma özelliğini almaya çalışmıştır.²⁰ Karahanlı devleti ile birlikte Türk devlet teşkilatlanması yeni bir döneme girmiştir ve İslami kaideler devlet idaresinde yerini almaya başlamıştır.

Türkler arasında İslamiyet’in yayılmasıyla birlikte Müslüman Türk Devletleri şeri hukuk sistemini kullanmaya başlamışlar ve devlet yönetimi bu yönde değişimler

¹⁸ M. Fuad Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983, 22-23.

¹⁹ Yazıcı, 131.

²⁰ Köprülü, 23.

meydana gelmiştir. Müslüman Türk devletleri, şeri hukuk sisteminin yanında eski törelerini kaybetmemek için ve şeri hukukta yer almayan kaideleri açıklığa kavuşturmak için örfi hukuk sistemini de şeri hukukla birlikte kullanmışlardır. Adliye sistemi bu suretle “şeri yargı ve örfi yargı” olarak ikiye ayrılmıştır. Kadılar şeri davalara bakarlardı. Selçuklularda şeri davalara “Kadı’l-Kudat” bakardı.²¹ Bunun yanında mahkemeye başkanlık yapmakta ve ülke çapında bütün vekil (nâib) kadıları da kontrol etmektedir. Örfi davalarla ise “Emîr-i Dâd veya Dâdbey” ilgilenirdi.²² Büyük Selçuklularla başlayan ve Osmanlı Devleti ile devam eden bu sistem İslamiyet’in kabulünden sonra Türk hukuk tarihinin temelini oluşturmuştur. İslam hukukunun yanında, Türkler kendi örf ve adetlerinin devamı ve hükümdarların buyrukları olan fermanları kanun olarak “örfi hukuk” adı altında kullanmışlardır.

Örfi hukuk, “töre”nin İslamiyet’in kabulü ile dönüşüme uğramış hali olmuştur. Örfi hukuk sisteminin en iyi örneklerini Büyük Selçuklu Devleti’nde ve Osmanlı Devleti’nde görülmektedir. Örfi hukuk sistemi toplumsal olarak uyulması gereken sözlü kurallar, örf, âdet, gelenek ve göreneklerin bütünü olarak “töre”nin; İslamiyet’le birlikte uyarlanmış ve eski töre kurallarının değişime uğramış halidir. Halil Cin örfi hukukun asıl manasını “İslam hukukunun tali kaynakları kullanılarak ve örf esas alınarak, ister zamanın ülül-emri, isterse müçtehit hukukçular tarafından ortaya konan hukuki terimlerin tamamına *örfi hukuk* adı verilir.” şeklinde açıklamıştır.²³ Yani örfi hukukun dönemin hukuk alimleri tarafından eski örf-adetlerin İslam kaynakları çerçevesinde düzenlenerek kanun hükmü kararlara dönüştürülmesine örfi hukuk dendiğini belirtmiştir. Arkasından günümüzde ki kullanışı tabirinin daha geniş kapsamlı olduğunu belirtmektedir.²⁴ Bu örfi hukuk kurallarına uyulması toplum açısından büyük önem arz etmiştir. Eski kültürlerinin bozulmaması için günümüze kadar uyarlanmış yöntemleri mevcut olarak süregelmiştir. Tezde örfi hukuk başlığı altında, İslamiyet’in kabulü üzerine “töre” den örfi hukuka geçişin genel kavramları üzerine durulmuştur ve “Örfi Hukuk” konu başlığı altında ifade edilecektir.

²¹ Yazıcı, 305.

²² İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011, 353.

²³ Cin ve Akgündüz, I. Cilt, 165.

²⁴ Cin ve Akgündüz, I. Cilt, 165.

Sonuç olarak tezin yazılış amacı eski Türk yazıtlarında töre kavramları incelenerek ve örfi hukuk kavramı ile bağdaştırılarak, Türk tarihi ve Türk hukuk tarihinin önemli bir parçası olan eski zaman örf ve adetlerinin günümüze kadar olan süreci hakkında bütünlüğün sağlanmasıdır. Tezi, bu konuya bütünlük getirmek için 4 bölümden oluşacak şekilde araştırma yapılması uygun görülmüş ve bu bölümler şu şekilde ele alınmıştır. Eski Türk Yazıtlarında Töre ve Örfi Hukuk adlı bu çalışmanın birinci bölüm başlığı altında “töre” kavramının tanımı yapıldıktan sonra; incelenecek olan eski Türk yazıtlarının hangi dönemde yazıldıkları, kimler tarafından yazıldıkları, kimin adına yazıldıkları hakkında bilgiler verilecektir. Bunu takiben bu yazıtlarda Türk töresine dair yer alan kavramlar hakkında giriş bilgileri verilmekle birlikte, töre kelimesinin bu yazıtlarda geçtiği yerlerde belirtilmektedir. Tezin ikinci bölüm başlığı altında, eski Türk yazıtlarında “töre”nin devlet idaresindeki yeri bahsedilecektir. Bu bölüm içerisinde “Orun ve Ülüş” sistemi incelendikten sonra, konu olarak ele alınan yazıtlarda “kağanlık yapısı ve kut, askeri töre ve savaş hukuku” gibi devlet idaresinde yer alan Türk töresinin kavramları ifade edilecektir. Tezin üçüncü bölüm başlığı altında ise ele alınan eski Türk yazıtlarında “töre”nin toplumsal hayattaki yeri hakkında bilgiler verilecektir. Bu bölüm içerisinde ele alınan eski Türk yazıtlarında yer alan “doğumda, ad ve unvan almada töre unsurları”, “iktisadi hayatta töre unsurları”, “evlilik uygulamalarında töre”, “evlatlık alma usullerinde töre”, “yas ve yoğ töresi unsurları” gibi konular hakkında ve yazıtlarda geçtikleri yerler hakkında bilgiler verilecektir. Tezin dördüncü bölümünde ise “örfi hukuk” konusu yer alacaktır. Bu bölümde örfi hukuk hakkında bilgiler verilecek ve töreden örfi hukuka geçiş konusuna değinilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÖRE'NİN TANIMI VE ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TÖRE KAVRAMI

1.1. Töre Ne Demektir?

Eski Türk boyları konar-göçer yaşam sürmekteydiler. Asya bozkırlarında sert geçen iklim koşulları Türk boylarını göçe zorlamaktaydı. Türkler genel olarak geçimlerini hayvancılıkla sağlamaktadır ve Asya bozkırlarında otlak ve sulak arazilere sürekli göç yapmaktadır. İklim koşullarının yazları çok sıcak ve kurak olması; kışları çok soğuk ve sert olması bozkır yaşantısını daha da zorlaştırmaktaydı. Bu nedenle eski Türk boyları yaz aylarında serin ve sulak arazilere; kış aylarında sıcak ve otlak arazilere hayvanlarını götürmekteydiler. Yaz ayları gittikleri bu arazilere yaylak ve kış ayları gittikleri bu arazilere kışlak demişlerdir.²⁵ Bu yaşantılarında sosyal hayatta kullandıkları bütün eşyalarını yanlarında götürmek zorunda kalmışlardır. Evlerini çadırlara kuran eski Türk boyları yaşantılarını at üzerinde ve at arabaları üzerinde geçirerek ikamet noktalarına ulaşmışlardır. Eski Türkler evleri, eşyaları gibi kısaca gündelik yaşantılarında kullandıkları önemli gereçleri atlı arabalarla yanlarında taşıyarak yaşamlarını konar-göçer olarak sağlamışlardır. Bu “konar-göçer”lik esnasında kadınlar çocuklarını ve kendilerini taşımak içinde “atlı arabaları” kullanmışlardır. Türkler bu araçlar için “kağrı”, “araba”, “evli-araba”, “göçer-ev” gibi ifadeleri kullandığı görülmektedir.²⁶

Eski Türk boyları konar-göçer yaşamaları ve hayvancılıkla uğraşmaları neticesinde bazı yabancı kaynaklarda “barbar kavim” ve “medeniyetten uzak insanlar” olarak betimlenmişlerdir. Göçebe yaşantının Türkleri hukuksuz yaptığı gibi düşünceler içinde bulunan bazı yabancı yazarlar bu durumu eserlerinde kullanmışlardır. Eski

²⁵ Koçak,2019, 216-127.

²⁶ Durmuş, 25-26.

Türk boyları ve devletleri göçebe yaşantıları sırasında eşya muhafazasının zorluklarını yaşamışlardır ve bu durum en büyük sıkıntıları arasında yer almıştır. Göçebe yaşantıda göç sırasında sürekli taşınan eşyaların yıpranması doğal bir durumdur. Bu durum eski Türk yaşantısında birinci elden yazılı kaynakların azlığının en önemli sebeplerindendir. Göç hareketleri ile geçen yaşam sırasında yazılı kaynakların kaybolması gibi bir durumun gerçekleşebilecek olması adalet sistemini bu duruma göre uyarlanmasını sağlamıştır. Eski Türk kültüründe adalet sistemi sözlü hukuk üzerine kurulmuştur. Eski Türk boyları devlet iradesini, sosyo-kültürel hayatlarını sözlü hukuk kuralları üzerine kurmuşlardır.

Sözlü hukuk kurallarını Türk kültürü tarihinin örf, âdet, gelenek ve göreneklerinde ki kaideler oluşturmaktadır. Bu hususta gelenek kavramını açıklarken bu tezin danışmanı da olan Koçak “Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar)” adlı çalışmasında şu şekilde kullanmıştır. “Gelenekler, insan hayatını düzenleyici kaideler sisteminin bir kısmını teşkil ederler. Bu kaideler sistemi dil, ahlak ve hukuka bağlı olarak gelişen ve kahir ekseriyetle kaynağını mitolojiden alan canlı olgulardan müteşekkildir. Gelenekler bir bakıma milli kültürü düzenleyici ve millet varlığını pekiştiren kaidelerdir.”²⁷ Kelimelerini kullanarak gelenek kavramına güzel bir mana katmıştır Türk kültürü tarihinin gelenekleri ile oluşan bu kurallara eski Türk boyları, *törü*²⁸ veya günümüzdeki kullanımı olan *töre*²⁹ demişlerdir.

Töre kelimesinin çeşitli kaynaklardaki tanımlamasına gelecek olursak Ziya Gökalp töre için “*eski Türklere atalarından kalan bütün kaidelerin mecmuu (toplamı) demektir*”³⁰ şeklinde tanımlama yapmıştır. Töre'nin tanımını İbrahim Kafesoğlu “*Türk Millî Kültürü*” adlı eserinde “*Türk sosyal hayatını düzenleyen “mecburi” kaideler bütünü*”³¹ şeklinde tanımlanmıştır. Kürşat Koçak töreyi tanımlarken “*Töre kelimesi “yasa” kelimesi gibi sınırlı değildir. Yazılmamış teamüllerde “töre”nin içindedir. Bu*

²⁷ Koçak, 2019, 26.

²⁸ Kâşgarlı Mahmut(a), **Dîvânu Lugâti't-Türk**, Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu (haz.), Ankara: TDK Yayınları, 2014, 443.

²⁹ Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: TDK Yayınları, 2007, 282.

³⁰ Ziya Gökalp, **Türk Töresi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020, 21.

³¹ Kafesoğlu, 237.

sebeptendir ki Türk Töresi, Türklere atalarından kalan kaidelerin bütünüdür. Töre, Türk sosyal hayatını düzenleyen “mecburi” kaideler (normlar) bütünü idi” ifadelerini kullanmıştır.³² Bahaeddin Ögel töre tabirini açıklarken “yol” kelimesi ile bağdaştırmıştır. Ögel, “Yol, Türklerde örf, gelenek, töre, kanun ve düzen demektir” ifadelerini kullanarak “töre” ve “yol” arasındaki ilişkiyi bağdaştırmıştır.³³ Ögel, ayrıca töre kelimesi için “Töre, yazılı olmayan Türk Örf Hukuku idi” açıklamasını da yapmıştır.³⁴ Salim Koca “töre” kelimesini açıklarken “Türklerin, sağlam ve değişmez hükümler ihtiva eden hem kamu hem de özel (aile) hukukları vardı. Hemen hemen bütün Türk topluluklarında, gerek kamu, gerekse özel hukuka dair bütün kanunlara “töre” (törü) denmekteydi.” ifadelerini kullanmıştır.³⁵ Arsal ise “töre”nin tanımını “Türkler ictimai hayatı tanzim eden mecburi kaidelere töre (töre) diyorlardı” şeklinde yapmıştır.³⁶ Devamında ise törenin ortaya çıkışını üç temel unsura ayırmıştır. Bu üç temel unsuru “halk, kurultay ve han” olarak belirtmektedir. İlk olarak halk arasında meydana gelen töreyi “bir kısım hukuki kaidelerin halk arasında doğrudan doğruya ananelerinden meydana gelerek” oluştuğunu belirtmiştir. İkinci olarak kurultayda meydana gelen töreyi, “beylerin kurultayda aldıkları kararlar” olarak belirtmiştir ve üçüncü olarak törenin ortaya çıkışında kağanın etkisini “kağanlar tarafından vücuda getirilen kaideler” olarak belirtmiştir.³⁷

Yukarıdaki tanımlamalardan yola çıkarak “töre” kelimesi, “eski Türk devletlerinin temelini oluşturan, yazılı olmayan hukuk kaidelerini içerisinde barındıran ve Türk sosyal hayatını düzenleyen örf, adet, gelenek ve görenek gibi bütün kaidelerin toplamına” verilen isimdir.

Töre kelimesinin kanun manasında kullanımı eski Türk kayıtlarında “törü”³⁸ olarak yer almıştır. Orhun Yazıtlarında da “törü”³⁹ şeklinde kullanıldığını görüyoruz. Dîvânu Lugâti’t-Türk te ise yine “törü”⁴⁰ olarak yer almaktadır. Törü olarak kullanımı Yusuf

³² Koçak, 2014, 194.

³³ Ögel, 2000, Cilt I, 323.

³⁴ Ögel, 2000, Cilt I, 68.

³⁵ Koca, 2019, 116.

³⁶ Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi, 1947, 287.

³⁷ Arsal, 288.

³⁸ Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: TDK Yayınları, 1968, 250.

³⁹ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011, 8.

⁴⁰ Kâşgarlı Mahmut(a), 443.

Has Hacib'in kaleme aldığı Kutadgu Bilig eserinde de yer almaktadır.⁴¹ Töre kelimesinin Eski Türkçede ki kullanımı "törü" dür. İnan töre kelimesinin "tör" ve "töz" köklerinden türediğini söylemiştir.⁴² Tör kelimesinin anlamı DLT'de "odanın en iyi yeri"⁴³ şeklinde yer almaktadır ve Ahmet Caferoğlu'nun oluşturduğu Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde ise "şeref yeri, şeref makamı"⁴⁴ şeklinde yer almaktadır. İnan'ın kaleme aldığı eserinde "töz(tös)" kelimesinden türeyen sözcüklerin listesini sıralamıştır.⁴⁵ Bu kelimeler ise tanımlarıyla birlikte şu şekildedir:

Tör: şeref yeri, şeref makamı,⁴⁶ sedir,⁴⁷ odanın en iyi yeri⁴⁸

Töre: Din, adet, görenek, örf; kadınların aybaşı,⁴⁹ kanun,⁵⁰ evin baş kısmı ve en itibarlı yeri,⁵¹ evin şeref kürsüsü⁵²

Töre-, Törü-: Türemek, üretmek, çoğalmak,⁵³ doğmak, dünyaya gelmek,⁵⁴ Töreding "generavisti" doğmak demek⁵⁵

Töret-: Yaratmak⁵⁶

Törkün: Aşiretin toplandığı yer; anne, babanın evi⁵⁷

Törkünlen-: "ol bu ewni törkünlendi" cümlesinde kullanılmıştır. Tercümesi "o bu evi kendi ailesinin evlerinden saydı ve orada indi" şeklinde yapılmıştır.⁵⁸

⁴¹ Yûsuf Hâs Hâcib(a), **Kutadgu Bilig**, Mustafa S. Kaçalın (Haz.), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019, 14.

⁴² Abdulkadir İnan, Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında, **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, Sayı 2, 1934, 281-284.

⁴³ Kâşgarlı Mahmud (b), **Divânü Lûgat-it Türk**, Cilt 3, B. Atalay (h az.), Ankara: TDK Yayınları, 1986, 121.

⁴⁴ Caferoğlu, 249.

⁴⁵ İnan, 281-284.

⁴⁶ Caferoğlu, 249.

⁴⁷ Toparlı, 282.

⁴⁸ Kâşgarlı Mahmut (b), 121.

⁴⁹ Toparlı, Vural ve Karaatlı, 282.

⁵⁰ Kutluay Erk, **Codex Cumanicus Temelinde Kıpçak Türkçesinin Tarihî- Karşılaştırmalı Söz Varlığı**, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, 2005, 1416.

⁵¹ Kâşgarlı Mahmut(a), 443.

⁵² S. G. Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford: Oxford University Press, 1972, 529.

⁵³ Toparlı, Vural ve Karaatlı, 282.

⁵⁴ Erk, 1416.

⁵⁵ C. G. KUUN, **Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum**, Budapestini: Academie Hung, 1880, 289.

⁵⁶ Toparlı, Vural ve Karaatlı, 282.

⁵⁷ Kâşgarlı Mahmut(a), 191.

⁵⁸ Kâşgarlı Mahmut(a), 315.

Törü: Görenek, âdet,⁵⁹ örf, kanun, nizam,⁶⁰ gelenek, yazılmamış yasa⁶¹, gelenek, töre⁶², örf, adet⁶³

Törü-: -di yaratılmak,⁶⁴ var olmak,⁶⁵ doğmak, dünyaya gelmek⁶⁶

Törüçi: kanun yapan,⁶⁷ muallim⁶⁸

Törülüg: kanuni⁶⁹

Törüt-: Yaratmak⁷⁰, Oğuz lehçesinde bir şeyi yerli yerine koymak ya da bir işi doğru bir biçimde icra etmek” manasında da kullanılmıştır.⁷¹ Uygurca “Türetmek” anlamında kullanılmıştır.⁷²

Tür, Türe, Tura: Din, âdet,⁷³ görenek, örf, töre

Türe-: Ağaç dikmek⁷⁴

Divânü Lûgati't Türk'te âdet, gelenek manasına gelen “**ögreyük**”⁷⁵ kelimeside kullanılmıştır.

Töre kelimesi eski Türk boylarında devletin ve halkın uyması zorunlu olduğu kurallardır. Bu kurallar sözlü olarak oluşturulmuş ve bu kurallara uyulmaması halinde yaşlılar aracılığıyla ayıplanırlar veya ağır yükümlülükler uygulanır ya da ahlaka uygun davranışların yasalaştırıldığı durumlarda olduğu üzere belirlenen kanunlar aracılığıyla cezalandırılmaktaydı.⁷⁶ Halkın uyduğu bu töre kaidelerinin ortaya çıkışı şu şekilde gerçekleşmiştir: Geçmişten gelen ananelerinin dışına çıkmadan bu adetleri devam ettirmeleri neticesinde kanun hükmü kazanmasıyla töre kaideleri meydana gelmiştir.⁷⁷

⁵⁹ Kâşgarlı Mahmut(a), 221.

⁶⁰ Caferoğlu, 250.

⁶¹ Clauson, 531.

⁶² Kâşgarlı Mahmud (c), **Divânü Lugâti't-Türk**, Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser (haz.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, 587.

⁶³ Kâşgarlı Mahmut(a), 443.

⁶⁴ Kâşgarlı Mahmut(b), 263.

⁶⁵ Clauson, 533.

⁶⁶ Erk, 1418.

⁶⁷ Caferoğlu, 250.

⁶⁸ A. V. Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Mehmet Akalın (Çev.), Ankara: TTK Basımevi, 1988, 301.

⁶⁹ Gabain, 301.

⁷⁰ Kâşgarlı Mahmut(a), 327.

⁷¹ Kâşgarlı Mahmut(c), 587.

⁷² Caferoğlu, 250.

⁷³ Toparlı, Vural ve Karaatlı, 284-287.

⁷⁴ Toparlı, Vural ve Karaatlı, 287.

⁷⁵ Kâşgarlı Mahmut(a),

⁷⁶ Hasan Göktürk Erdoğan, **Türk Töresi Eski Türklerde Töre Uygulamaları**, Ankara: Karakum Yayınevi, 2018, 16.

⁷⁷ Arsal, 288.

“Töre”nin bir diğer ortaya çıkış mekanizması ise kağanlık kurumu ve kurultaylarda alınan olmuştur. Töre kaideleri, beylerin Kurultaylarda aldıkları kararlarla ve Kağanların yasama girişimlerinde aldıkları kararlarla meydana gelebilmektedir.⁷⁸ Türk Kağanları iktidara geldikten sonra ilk icraat olarak atalarından kalan töreyi düzenlemek ve yürürlüğe geçirmekle yükümlüdürler. Çünkü Türkler “töre”nin, devlet temelini oluşturduğuna dair bir hukuki anlayışa sahipti.⁷⁹ Kağanlar töreyi uygularken veya kanun niteliğinde kararlar alırken eski örf ve adetlerine uymak zorundaydılar. Kağanlar devlet yönetiminde aldıkları kararlarda “töre”nin dışına çıkmamışlar ve aldıkları kararları töre hukukuna göre almışlardır. Kağanın yönetimi mutlak değil ve töre ile sınırlıdır. Kağanın iktidarı töreye uyulduğu sürece devam etmekte ve töre dışına çıktığı takdirde kağanın “kut”u çekilirdi. Tanrı verdiği “kut”u çeker ve kağan, Kapağan Kağan örneğindeki gibi öldürülebilirdi. “Erdemsizden kut çekilirdi.”⁸⁰ Töre ve devlet birbirinden ayrılmazdı. Töre kurallarına uyulmadığı takdirde veya unutulduğunda il (devlet) dağılırdı. “İl bırakılır, töre bırakılmaz” atasözü de bu hususa uygun olarak söylenmiştir.⁸¹ Töre kelimesinin geçtiği en eski kaynaklardan biride Orhun Abideleri olmuştur. Kağanların töre dışına çıkamadıklarını da Bilge Kağan’ın halkına hesap vermesinden yola çıkarak anlayabiliyoruz. Sonuç olarak Kağanlar, töre dışına çıkamazlardı, çıktıklarında ise önce uyarılmışlar ve hala devam ettiklerinde ise kağanlıktan alınmışlar veya öldürülmüşlerdir. Kağanın töreye göre aslı görevi ili kurmak, aç halkı doyurmak, üstsüz halkı giydirmek, az olan malı çok kılmak ve az milleti çok etmektir.⁸²

Yukarıda tezin “Töre Ne Demektir?” başlığı altında töre kelimesinin tanımını en uygun şekliyle vermeye çalışılmıştır. Çeşitli birçok kaynak incelenerek töre kelimesinin temeline inilmiştir. Bu kısımdan sonra Eski Türk yazıtlarında töre kelimesi incelenecek ve bu yazıtlardaki töre kavramları ele alınacaktır. Eski Türk yazıtlarında “töre”nin devlet idaresindeki yeri, toplumsal hayattaki yeri ve akabinde örfi hukuk kavramı tezin konusu olarak ele alınacaktır. Yenisey yazıtları, Orhun yazıtları, Ongin yazıtı, İhe Hüşotu, Suci yazıtı, Şine Usu yazıtı, İhe Ashete Yazıtı,

⁷⁸ Arsal, 288.

⁷⁹ Koca, 2019, 117.

⁸⁰ Koçak, 2019, 59.

⁸¹ Gökalp, 21.

⁸² Koçak, 2019, 59

Bömbögör yazıtı, Karı Çor Tigin yazıtı inceleme konusu olarak ele alınacak yazıtlardır. Bu yazıtların konu olarak seçilmesinin amacı Türk tarihi ve töresi hakkında içerdikleri önemli bilgilerdir.

1.1.2. Eski Türk Yazıtlarında Töre Kavramı

1.1.2.1. Yenisey Yazıtlarında Töre Kavramı

Yenisey yazıtları günümüzde Hakasya, Tuva ve Altay özerk cumhuriyetleri içinden geçen Yenisey Nehri sularını takip eden coğrafyada bulunmaktadır. Yenisey yazıtları kurgan ve kaya taşlarından oluşmaktadır. Bu yazıtlar Köktürk alfabesinin eski dönem kullanımı ile kaleme alınmıştır. Orhun yazıtlarında kullanılan Köktürk alfabesiyle farklılıklar gösterdiğinden daha eski bir dönemde yazıldıkları kabul görür.

Yenisey yazıtlarında töre kavramı “törü” kelimesi halinde geçmektedir. Yenisey yazıtlarının iki tanesinde *törü* iki tanesinde ise *törö-*, *törü-* haliyle geçmektedir. Bu dört metin;

E 10- Elegest I

1888 yılında J. R. ASPELIN önderliğinde Fin Arkeoloji Kurumu tarafından Elegest vadisinde nehrin sol kıyısında bulunmuştur.⁸³ Bu yazıt, 1915 yılında A. V. Adrinov tarafından Minusink Müzesine götürülmüştür. Yazıt 12 satırdan oluşmaktadır ve birde damga bulunmaktadır.⁸⁴

Töre kelimesi bu yazıtın 7. satırında geçmektedir. Bu satırda metin “kara : bodunum : katıglanıñ : el törüsü : ıdmanñ : yıt a:esiz elim : kanım”⁸⁵ şeklinde geçmektedir. Günümüz çevirisi ise “Halkım katlanın. Ülke(nin) töresini bırakmayın. Heyhat! Yazık! Ülkem, hanım.”⁸⁶ şeklindedir.

Burada *törü* kelimesi kanun manasında kullanıldığını anlayabiliriz.

E 38- Ak-Yüs I

1888 yılında, PROSKURYAKOV tarafından, Ak-Yüs Irmağı'nın sağ kıyısında,

⁸³ Erhan Aydın, **Yenisey Yazıtları**, Konya: Kömen Yayınları, 2015, 51.

⁸⁴ Erhan Aydın, **Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları**, İstanbul: Kronik Yayınları, 2021, 64.

⁸⁵ Serkan Şemen, **Yenisey Yazıtları (Trasliterasyon, Transkripsiyon, Çeviri, Açıklama, Metin ve Dizin)**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2016, 42.

⁸⁶ Şemen, 42.

Tokyas adlı Tatar köyüne 4 kilometre uzaklıkta bulunmuştur. Bu yazıt 5 satırdan oluşmaktadır. İlk olarak Radloff tarafından yayınlanmıştır.⁸⁷ Bu yazıtın bugün nerede olduğu karışıktır. Erhan Aydın'ın yaptığı açıklamalara göre bu yazıt “Şçerbak ve Osman Sertkaya'ya göre yerindedir, Bazılhan'a göre nerede olduğu bilinmemektedir.”⁸⁸

Töre kelimesi bu yazıtın 2. satırında geçmektedir. Bu satırda metin “elim : anıım : törüsin bunta”⁸⁹ şeklinde geçmektedir. Günümüz çevirisi ise “Ülkem(in), hanım(ım) töresini burada”⁹⁰ şeklindedir.

Burada *törü* kelimesinin kanun manasında kullanıldığını görüyoruz.

E 53- Elegest III

1970 yılında, J.G. Granö tarafından bulunmuştur. 1961 yılında Tuva Müzesine taşınmıştır.⁹¹ Yazıtın kazındığı taşın ön yüzünde iki satır, arka yüzünde bir satırlık metin bulunmaktadır. İlk olarak Malov tarafından yayımlanmıştır.⁹²

Töre kelimesi bu yazıtın 3. satırında geçmektedir. Bu satırda metin “kök teırıde : bulut üker alınur törömiş”⁹³ şeklinde geçmektedir. Günümüz çevirisi ise “Mavi gökyüzünde bulut çoğalarak, yok olarak, (ortaya çıkmış).”⁹⁴ şeklinde yapılmıştır.

Burada *törömiş* şeklinde yani törümek-türemek, yaratılmak anlamında kullanılmıştır.

E 68- El-Bajı

1902 yılında, El-Bajı bölgesinde bulunmuştur. Yazıt 29 satırdan oluşmaktadır ve ilk olarak Nasilov tarafından yayımlanmıştır.⁹⁵

Töre kelimesi bu yazıtın 9. satırında geçmektedir. Bu satırdaki metin “... .. : törömiş”⁹⁶

⁸⁷ Aydın, 2015,100.

⁸⁸ Aydın, 2021, 130.

⁸⁹ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Cilt 3, İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1940, 189.

⁹⁰ Şemen, 95.

⁹¹ Aydın, 2015,126.

⁹² Aydın, 2021, 169.

⁹³ Şemen, 124.

⁹⁴ Şemen, 124.

⁹⁵ Aydın, 2021, 181.

⁹⁶ Şemen, 142.

olarak geçmektedir. Töre kelimesi bu yazıtta *törömiş* haliyle yani törümek-türemek anlamında kullanılmıştır.

1.1.2.2. Orhun Yazıtlarında Töre Kavramı

Orhun (Orhon) yazıtları Türk adının geçtiği ilk Türkçe eserdir. Orhun yazıtları eski dönem Türk tarihi açısından en önemli eser niteliğindedir. Türk devlet tarihi açısından gerek devlet adamlarının milletine hesap vermesi, gerek devletin ve milletin birbirlerine karşı sorumluluklarının anlatıldığı çok kıymetli eserlerdir. Türk devlet yapısının hakkında bilgileri, Türk töresinin hakkında bilgileri, Türk askeri nizamı hakkında bilgileri içermesi açısından Türk devletinin nasıl olması gerektiğini bildiren en önemli Türk tarihi kaynağıdır.

Orhun yazıtları Göktürk hükümdarlığı döneminde yazılmıştır. Göktürk devletinin üç önemli şahsına adına dikilmiştir. Bu önemli kişiler Göktürk hükümdarı Bilge Kağan, kardeşi Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın veziri Tonyukuk'tur. İlk olarak dikilen taş 720-725⁹⁷ yılları arasında Tonyukuk tarafından dikilmiş olan ve Tonyukuk'un kendi ağzından bilgileri aktardığı Tonyukuk yazıtıdır.

İkinci olarak 732⁹⁸ yılında Kül Tigin adına abisi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Bilge Kağan kardeşi Kül Tigin'in kendisine ve devlete yaptığı hizmetler için kardeşine duyduğu minnetle diktirmiştir.

Üçüncü yazıtımız ise Bilge Kağan'ın 734'te ölümünden sonra 735 yılında oğlu kağan tarafından diktirilmiştir.⁹⁹ Bilge Kağan yazıtında Bilge Kağan'ın kendi konuşması yer almaktadır. Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarını yeğenleri Yollug Tigin yazmıştır. Yollug Tigin, Kül Tigin Kül Tigin yazıtının yazım işlemini 20 günde tamamlamıştır ve Bilge Kağan yazıtının yazım işlerini ise 34 günde tamamlamıştır.¹⁰⁰ Bilge Kağan yazıtının doğu cephesinin 2-24. satırları Kül Tigin yazıtının doğu cephesindeki karşılık gelen kısımları aynılık göstermektedir.

⁹⁷ Ergin, XVI.

⁹⁸ Vilhelm Thomsen, **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, Vedat Köken (çev.), Ankara: TDK Yayınları, 2019, 107.

⁹⁹ Ergin, XIX.

¹⁰⁰ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998, 13.

Orhun yazıtlarının çözümlemesini Danimarkalı dil bilimci, Türkolog Vilhelm Thomsen yapmıştır. Türk yazıtları üzerine Vilhelm Thomsen ve Alman asıllı Rus Türkolog Wilhelm Radloff birçok eseri bizlere sunmuşlardır. Bu iki bilim insanının Göktürk alfabesi üzerine yaptığı çalışmalar sayesinde Göktürk alfabesi çözümlenmiştir ve birçok Türk yazıtının çevrilmesiyle geçmişten günümüze köprü kurulmuştur. Orhun yazıtları üzerine artık birçok çalışma yapılmakta olsa da bu çalışmaların öncüsü Vilhelm Thomsen olmuştur. Daha sonra Hüseyin Namık Orkun'un yaptığı çalışmalar neticesinde Orhun yazıtlarının da içinde olduğu *Eski Türk Yazıtları*¹⁰¹ adlı 4 ciltlik eseri ortaya çıkmıştır. Bu eserlerin birinci cildinde Orhun yazıtlarına yer vermiştir. Orhun Yazıtları hakkında bilgilerden yararlanacağımız bir diğer kaynak ise Talat Tekin'in "*Orhon Yazıtları*"¹⁰² adlı eseridir. Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri*¹⁰³ adlı eseri ise yine bu yazıtların aktarımında büyük yere sahiptir.

Orhun yazıtları eski Türk tarihi açısından çok önemlidir. Yazıtlar devlet yönetimi, Türk töresi, askeri hiyerarşi gibi konular barındırdığı için Türk devletleşmesinin nasıl olması gerektiği hususunda yeri ve önemi büyüktür. Tezimizin konusu olan Türk töresi için en önemli kaynaklardan biride bu yazıtlardır. Yazıtlarda Türk töresi hakkında birçok bilgi bulunmaktadır. Orhun yazıtlarında töre kelimesi "*Törü*" olarak geçmektedir. Törü kelimesi Orhun yazıtlarında örf, adet, kanun anlamlarına karşılık olarak kullanıldığını görüyoruz. Bilge Kağan yazıtının doğu cephesinde 11 yerde *törü* kelimesi vardır. Kül Tigin yazıtında doğu cephesinde 11 yerde *törü* kelimesi geçmektedir. Kül Tigin yazıtının kuzey yüzünde ise *törümüş* olarak yani "*türemek, doğmak*" anlamında kullanılmıştır.

Kül Tigin yazıtının doğu yüzünde törü kelimesinin geçtiği yerler:

- ❖ "*Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın kagan İstemi kagan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş.*"¹⁰⁴ burada töre kelimesi ek almış haliyle "*törüsün*" olarak kullanılmıştır. Günümüz Türkçe hali ise şu şekilde "*insan*

¹⁰¹ Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul: TDK Yayınları, 2011

¹⁰² Bkz. Tekin, 1998

¹⁰³ Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011

¹⁰⁴ Ergin, 8; Vilhelm Thomsen, 126.

*oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş.”*¹⁰⁵ aktarılmıştır.

- ❖ “*Begleri yime budunu yime tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç. İlig tutup törüg itmiş.”*¹⁰⁶ burada töre kelimesi sonuna g eki alarak *törüg* olarak geçmektedir. Günümüz çevirisi “*Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş.”*¹⁰⁷ şeklindedir.
- ❖ “*kurıgaru Temir Kapıgka tegi süleyü birmiş. Tabğaç kaganka ilin törüsin alı birmiş.”*¹⁰⁸ burada töre kelimesi “*törüsin*” olarak geçmektedir. Günümüz Türkçesi “*Batıda Demir Kapıya kadar ordu sevk edi vermiş. Çin kağanına ilini, töresini alı vermiş.”*¹⁰⁹ dir.
- ❖ “*Yiti yüz er bolup ilsiremiş kagansıramış budunug, küng edmiş kuladmış budunug Türk törüsin içginmiş budunug eçüm apam törüsinçe yaratmış, boşgurmuş.”*¹¹⁰ burada töre kelimesi hem “*törüsin*” hem de “*törüsinçe*” olarak geçmektedir. Bu kısmın çevirisi “*Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş.”*¹¹¹ şeklindedir.
- ❖ “*Kangım kagan ança ilig] törüg kazganıp uça barmış. Kangım kaganka Baz kaganıg balbal tikmiş. Ol törüde üze eçim kağan olurtı. Eçim kagan olurupan Türk budunug yiçe itdi, igit[t]i.*¹¹² burada töre kelimesini “*törüg*” ve “*törüde*” olarak geçtiğini görüyoruz. Günümüz çevirisi “*Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş. Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal olarak dikmiş. O töre üzerine kağan oturdu. Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi.”*¹¹³ Şeklinde aktarılmıştır.
- ❖ “*Kurıgaru Kengü Tarmanka tegi Türk budunug ança kondurtumuz, ança itdimiz. Ol ödke kul kullug bolmış erti, [küng künglüg bolmış erti. İnisi eçisin bilmez erti. Oğlı kangın bilmez erti.] Ança kazganmış itmiş ilimiz törümüz erti. Türk Oguz begleri budun eşiding. Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun,*

¹⁰⁵ Ergin, 9; Tekin, 38-39.

¹⁰⁶ Ergin, 8; Thomsen, 128.

¹⁰⁷ Ergin, 9.

¹⁰⁸ Ergin, 10; Thomsen, 132.

¹⁰⁹ Ergin, 11; Tekin 40-41.

¹¹⁰ Ergin, 12; Thomsen, 134.

¹¹¹ Ergin, 13

¹¹² Ergin, 12-14; Thomsen, 136-138.

¹¹³ Ergin,13-15; Tekin 42.43.

ilingin törüngen kim artatı [udaçı erti]? Türk budun ertin, ökün!”¹¹⁴ burada töre kelimesini “törümüz” ve “törüngin” olarak görmekteyiz. Günümüz Türkçe tercümesi “O zamanda kul kullu olmuştu. Cariye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi. Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti ilini töreni kim boza bilecekti? Türk milleti, vaz geç, pişman ol!”¹¹⁵ şeklindedir.

❖ “Az budunug öküş kıldım. Igar illigde [ıgar kaganlıgda yig kıldım. Tört bulungdaki.] budunug kop baz kıldım, yagısız kıldım. Kop manga körti. İşig küçüg birür. Bunça törüg kazganıp inim Kül Tigin özi ança kergek baldı.”¹¹⁶ burada töre kelimesi “törüg” olarak karşımıza çıkmaktadır. Cümlenin çevirisi “Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti. İş gücü veriyor. Bunca töreyi kazanıp küçük kardeşim Kül Tigin kendisi öylece vefat etti.”¹¹⁷ şeklinde yapılmıştır.

❖ “Umay teg ögüm katun kutunga inim kül tigin er at buldı. Altı yigirmi yaşına eçim kagan ilin törüsün ança kazgandı.”¹¹⁸ bu kısımda töre kelimesinin “törüsün” olarak kullanıldığını görüyoruz. Cümlenin günümüz hali “Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı. On altı yaşında amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı”¹¹⁹ şeklinde çevrilmiştir.

Kül Tigin yazıtının kuzey yüzünde ise tör, törü- kökünden meydana gelmiş olan “törümiş” olarak kullanımını görmekteyiz. Bu kısım “Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı. Özüm sakındım. Öd ten gri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümiş.”¹²⁰ şeklindedir. Günümüz hali “Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş.”¹²¹ olarak çevrilmiştir. Burada törümiş kelimesi doğmak, türemek anlamında kullanıldığını görmekteyiz.

¹¹⁴ Ergin, 16; Thomsen, 142.

¹¹⁵ Ergin, 17.

¹¹⁶ Ergin, 18; Thomsen, 148.

¹¹⁷ Ergin, 19. Tekin, 46-47.

¹¹⁸ Ergin, 20; Thomsen, 148.

¹¹⁹ Ergin, 21.

¹²⁰ Ergin, 26; Thomsen, 158.

¹²¹ Ergin, 27.

Bilge Kağan yazıtında törü kelimesi doğu cephesinde 11 yerde geçmektedir. Bu geçtiği yerler:

- ❖ “*Bödke özüm olurup bunça ağır törüg dört bulungdaki [...]dim. Üze kök tengri as[ra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış].*”¹²² bu cümlede töre kelimesi “*törüg*” olarak geçmektedir. Günümüz çevirisi “*Bu zamanda kendim oturup bunca ağır töreyi dört taraftaki ... dim. Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış.*”¹²³ şeklindedir.
- ❖ “*Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş.*”¹²⁴ burada töre kelimesi “*törüsün*” olarak geçmektedir. Günümüz çevirisi “*İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutu vermiş, düzene soku vermiş.*”¹²⁵ şeklindedir.
- ❖ “*Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunı [yime tüz ermiş. Anı] üçün ilig ança tutmuş erinç. İlig tutup törü[g itmiş. Özi anca kergek bolmuş.*”¹²⁶ burada töre kelimesi “*törüg*” olarak geçmektedir. Bu kısmın çevirisi “*Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabii, Cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefat etmiş.*”¹²⁷ olarak yapılmıştır.
- ❖ “*Kurıgaru Temir Kapıgka süleyü birmiş. Tabgaç kaganka ilin törüsün alı birmiş. Türk kara kamağ budun ança timiş.*”¹²⁸ yazıtın bu kısmında töre kelimesi “*törüsün*” olarak geçmektedir. Bu kısmın çevirisi “*Batıda Demir Kapıya ordu sevk edi vermiş. Çin kağanına ilini, töresini alı vermiş. Türk halk kitlesi şöyle demiş:*”¹²⁹ şeklinde yapılmıştır.
- ❖ “*İlgerü kurıgaru sülep tirmiş, kubratmış. Kamağı yiti yüz er bolmuş. Yiti yüz er bolup [ilsiremiş kagansıramış budunug küng edmiş kuladmış budu]nug Tü[rk tö]rüsün [ıçgınmış] budunug eçüm apam törüsünçe yaratmış boşgurmış.*”¹³⁰ yazıtın

¹²² Ergin, 32; Thomsen, 178.

¹²³ Ergin, 33; Tekin, 62-63.

¹²⁴ Ergin, 32; Thomsen, 126.

¹²⁵ Ergin, 33.

¹²⁶ Ergin, 32; Thomsen, 128.

¹²⁷ Ergin, 33; Tekin, 62-63.

¹²⁸ Ergin, 34; Thomsen, 132.

¹²⁹ Ergin, 35.

¹³⁰ Ergin, 36; Thomsen, 134.

bu kısmında töre kelimesi “*törüsün*” ve “*törüsünçe*” olarak geçmektedir. Bu kısmın çevirisi “*Doğuya batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsini yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş.*”¹³¹ şeklinde yapılmıştır.

- ❖ “*Kangım kagan [ança ilig törüg kazganıp uça barmış]. Kangım [kaganka] baş[lay]u Baz Kağanı balbal [tikmiş. Kangım] kagan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım.*”¹³² yazıtın bu kısmında töre kelimesi “*törüg*” olarak geçmektedir. Bu kısmın çevirisi “*Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş. Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal olarak dikmiş. Babam kağan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım.*”¹³³ şeklinde yapılmıştır.
- ❖ “*Ança kazganmış ança itmiş ilim[iz törümüz erti. Türk Oguz begleri budjun eşid: Üze tengri basma[sar asra] yir telinmeser Türk budun ilingin törüngün kim artatı udaçı [ert]i? Türk budun ertin, ökün!*”¹³⁴ yazıtın bu kısmında töre kelimesi “*törümüz*” ve “*törüngün*” olarak geçmektedir. Yazıtın bu kısmının çevirisi ise “*Öyle kazanılmış, öyle düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti işit: Üstte gök basmasa, altta yer delinme, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vaz geç, pişman ol!*”¹³⁵ şeklinde yapılmıştır.
- ❖ “*Men özüm kagan olurtukum için Türk budunug [...]ı kılmadım. [İlig] törüg yigdi kazgandım.*”¹³⁶ Yazıtın bu kısmında töre kelimesi “*törüg*” olarak geçmektedir. Bu kısmın çevirisi “*Ben kendim kağan oturduğum için Türk milletini ... kılmadım. İli, töreyi çok iyi kazandım.*”¹³⁷ şeklinde yapılmıştır.

Orhun yazıtlarında töre kelimesi *törü* olarak geçmektedir. Yazıtlarda *törü*, anlam olarak örf, kanun şeklinde kullanılmıştır. Yazıtlarda töre yapmak, töreyi korumak, töre almak, Türk ulusunun düzenli olması halinde “töre”nin bozulamayacağı gibi terimlerin kullanılması; Türk töresinin devlet ve millet düzeni için ne kadar önemli olduğunu görmekteyiz. Bilge Kağan’ın kardeşi için diktirdiği yazıtta ve Bilge Kağan’ın oğlu tarafından diktirilen yazıtta eski Türk töresi ile ilgili birçok kavramın bulunması bu

¹³¹ Ergin, 37.

¹³² Ergin, 38; Thomsen, 136.

¹³³ Ergin, 39; Tekin, 66-67.

¹³⁴ Ergin, 40; Thomsen, 142.

¹³⁵ Ergin, 41.

¹³⁶ Ergin, 48; Thomsen, 188.

¹³⁷ Ergin, 49; Tekin, 74-75.

yazıtları çok önemli kılmaktadır. Vezir Tonyukuk'un kendi adına diktirdiği “*Tonyukuk yazıtında*”¹³⁸ ise “*İlteriş Kağan ve Kapgan Kağan'ın başarılarını ve kendisinin onlara yaptığı hizmetlerden*”¹³⁹ bahsetmesi ve töre konusu için çok önemli bilgiler barındırması bu yazıtı değerli kılmaktadır. Orhun yazıtları sayesinde eski Türk hukuku, devlet yönetimi, toplumsal hayatı hakkında önemli bilgiler elde etmekteyiz.

1.1.2.3. Ongin Yazıtında Töre Kavramı

Ongin Yazıtı, N. M. Yadrintsev tarafından 1891 yılında Moğolistan'ın Ongi ırmağı ile birleşen Tarimal Çayı'nın kıyısında bulunmuştur.¹⁴⁰ Manitu dağı çevresinde olan bu yazıt Taçam adlı bir Türk beyine aittir.¹⁴¹ Radloff bu yazıtı metnin içinde geçen “*koyun yılı*”na atfen 719 yılı olduğunu düşünerek yazıtı 720'ye tarihlemiştir. Rybatzki ise metnin yazı özellikleri ve özel isimleri sebep sunarak Uygur Kağanlığı'nın ilk dönemlerine ait olduğunu söylemektedir. Yazıtın 744 veya 756 yılına ait olduğunu düşünmektedir. Dobrovits ise bu yazıtın Uygur Kağanlığı dönemine ait olmadığını, Orhun Türk Devleti (Göktürk) dönemine ait olduğunu Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından birkaç yıl sonra yazıldığını söylemektedir.¹⁴²

Yazıtın konusu ise Dokuz Oğuzlarla girilen mücadeleyi ve Taçam beyin babasının ölümü üzerine yaptığı yuğdan bahsetmektedir. Yazıt Dokuz Oğuzlarla yapılan savaştan bahsetmesi hususunda ve yapılan yuğ töreninden bahsetmesi hususunda, Türk töresi konusu için bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Yazıtta bahsedilen bu kısımların incelenmesi “Eski Türk Yazıtlarında Askeri Töre ve Savaş Hukuku” ve “Eski Türk Yazıtlarında Yas ve Yoğ Töresi Unsurları” adlı başlıklar altında ayrıntılı olarak yapılacaktır. Yukarıda bahsettiğimiz kısım yazıtta giriş kısmı niteliğindedir. Örneğin yapılan savaşta adamlarını balbal kıldığı tabiri yani “alp erin balbal kısıdı”¹⁴³ cümlesi “Eski Türk Yazıtlarında Askeri Töre ve Savaş Hukuku” adlı başlık altında ifade edilecektir.

¹³⁸ Ergin, 64.

¹³⁹ Tekin, 14.

¹⁴⁰ Marcel Erdal, Ongin Yazıtı, Semih Tezcan (Çev.), Ankara: **III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Cilt 1, 2011, 363.

¹⁴¹ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Cilt 1, İstanbul: Devlet Basımevi, 1936, 127.

¹⁴² Erdal, 371.

¹⁴³ Orkun, 128.

1.1.2.4. İhe Hüşotu Yazıtında Töre Kavramı

İhe Hüşotu yazıtı Moğolistan'ın İhe Hüşotu bölgesinde Kotwicz tarafından bulunmuştur ve yazıt Samoilovitch tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Bu iki bilgin araştırmalarını 1928 de Rocznik Orientalistyczny dergisinde yayınlamışlardır. Bu yazıtı ilk kaleme alan bu iki bilgin olmuştur. İhe Hüşotu yazıtı Küli Çur adlı bir bey adına dikilmiştir.¹⁴⁴ Yazıtta bu beyin başa geldikten sonra ki Dokuz Oğuzlarla ve Karluklarla olan mücadelesinden bahsedilmektedir. Ayrıca Çin ile yapılan mücadelelerden de bahsetmektedir.

İhe Hüşotu yazıtında Türk töresi, askeri düzeni, devlet yönetimi, cenaze töreni gibi konuların bahsi olması neticesinde konumuz olan Türk Töresi açısından önemli bilgiler içermektedir. Örneğin “*Eltebir: özi kelti eşi eri erkin: ogh: yiğen çur: kelti. sü. de: sünüşüp: süsin: sanşdı: elin altı. oğlın: kişisin*”¹⁴⁵ cümlesinde Küli Çor adlı beyin verdiği mücadele düşmanlarından kimlerin geldiğini söylemesi “Eski Türk Yazıtlarında Askeri Töre ve Savaş Hukuku” adlı başlık altında inceleneceği gibi İhe Hüşotu yazıtındaki töre ile ilgili kısımlar ilgili başlıklar altında açıklanacaktır.

1.1.2.5. Suci Yazıtında Töre Kavramı

Suci yazıtı Moğolistan'ın Dolon Huduk bölgesinde Sucin-davada bulunmaktadır. Bu yazıt Uygur bölgesinde halkın ileri gelenlerinden, Kırgız olan birinin hayatından bilgiler vermektedir.¹⁴⁶

Yazıtta Türk töresi için önem atfedecek birkaç bilgi bulunmakta olduğundan bu yazıtı Türk töresi konusu için kaynak olarak almak doğrudur. Çünkü yazıtta Türklerin töresinde yer alan ve evlilik töresinde bulunan “*kalın*” dan bahsedilmektedir. Bu kısım “*İnim yiti, urım üç kızım üç erti. Ebledim oğlının, kızının kalınsız birtim*”¹⁴⁷ cümlesinde geçmektedir. Suci yazıtında geçen töre kavramları ilgili başlıklar altında açıklanacaktır.

¹⁴⁴ Orkun, Cilt I, 135.

¹⁴⁵ Orkun, Cilt I, 139.

¹⁴⁶ Orkun, Cilt I, 155.

¹⁴⁷ Erhan Aydın, **Uygur Yazıtları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018, 87.

1.1.2.6. Şine – Usu Yazıtında Töre Kavramı

Şine – Usu yazıtı Uygur yazıtları arasında en kapsamlı olanıdır. Yazıt 1909 yılında Moğolistan Şine Usu gölü havalisinde G. J. Ramstedt tarafından bulunmuştur.¹⁴⁸ Yazıt Kutlug Bilge Kağan oğlu Moyun Çur tarafından dikilmiştir.¹⁴⁹ Yazıtın konusu bu dönemde Dokuz Oğuzlarla, Sekiz Oğuzlarla, Dokuz Tatarlarla ve Karluklarla yapılan savaşları anlatmaktadır.

Şine – Usu yazıtı Türk savaş tarihi açısından, askeri unsurlardan töre kavramıyla ilişkisi bulunduğundan töre kavramı için önemli bir kaynak olmaktadır. Örneğin, “...sü yorıdı, özümün önre bına başı ıtı,”¹⁵⁰ cümlesinde geçen “bına başı” terimi günümüzde de kullanılan askeri bir rütbe olan “binbaşı” kelimesiyle aynıdır. Şine – Usu yazıtında geçen töre kavramları ilgili başlıklar altında aktarılacaktır.

1.1.2.7. İhe – Ashete Yazıtında Töre Kavramı

İhe – Ashete yazıtı Moğolistan’ın Asgatın Höndiy bölgesinde Asgat vadisinde bulunmaktadır. Yazıt anıt mezar taşıdır. Yazıt Altun Tamgan Tarhan adına dikilmiştir.¹⁵¹ Yazıt Altun Tamgan Tarhan’ın ölümünden ve iki oğlundan bahsetmektedir.

Konu bakımından yuğ töresi içerisinde yer alacağından bu yazıt töre konusunda kaynak olarak alınmıştır. Örneğin, “... *Kül Tudun inisi Altun Tamgan Tarkan yugin umaduk üçün adırıldımız*”¹⁵² cümlesinde Altun Tamgan Tarkan’ın cenazesinin hemen yapılmadığı kısmının “Eski Türk Yazıtlarında Yas ve Yoğ Töresi Unsurları” adlı başlık altında ayrıntılı olarak bahsedileceği gibi İhe Ashete yazıtındaki diğer töre kavramları ilgili başlıklar altında ifade edilecektir.

1.1.2.8. Bömbögör Yazıtında Töre Kavramı

Bömbögör yazıtı Moğolistan’da Bayanhöngör aймаğı, Bömbögör somunun kuzeybatısındaki Şivenı Herem bölgesinde bulunmuştur. Bömbögör yazıtı Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü görevli bilim adamlarının Govi-Altay ve

¹⁴⁸ Erhan Aydın, **Şine Usu Yazıtı**, Çorum: Karam Yayınları, 2007, 21.

¹⁴⁹ Orkun, Cilt I, 163.

¹⁵⁰ Aydın, 2018, 53.

¹⁵¹ Orkun Ünal, İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi, **Bilig : Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 73, 2015, 271.

¹⁵² Orkun, 1994, 313.

Bayanhöngör aймаğı çevresinde yaptıkları keşif gezisi sırasında bulunmuştur. Yazıtın ilk neşrini Moğol bilim insanı Ts. Battulga yapmıştır.¹⁵³ Bömbögör yazıtı bir mezar kompleksi içerisinde olması ve içeriği bakımından, yuğ törenini konu almıştır. Bu yuğ töreni bir Türk konçuyuna aittir.

Yazıt bu konçuyun ölümü üzerine dikilmiştir. Konu olarak Türk töresini ilgilendiren hadiseler içermesiyle kaynak olarak alınmıştır. Örneğin, “*kutlug kunçuyun*” cümlesindeki kutlug ve konçuy unvanlarının bu kişiye verildiği gibi ve diğer töre ile ilgili konular kendi başlıkları altında İfade edilecektir.

1.1.2.9. Karı Çor Tigin Yazıtında Töre Kavramı

Uygur Yaglakar sülalesinden Çabış Tigin’in oğlu Uygur prensi Karı Çor Tigin’in ölümünü konu alan bu yazıt Türk tarihi için önemli yazıtlardan biridir. Karı Çor Tigin, Tang İmparatoru Tai Tsung zamanında ülke içinde baş gösteren isyanları dizginlemek için Chang’an’a çağırılmıştır. Burada imparatorluk ordusuna “sol kuvvetler komutanı” olarak katılmıştır. Karı Çor Tigin 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi’an’da hastalanıp ölmüştür. Tang İmparatoru onun adına Xi’an’ın 10 km güneybatısında bulunan Zang Du Yuan bölgesinde bir anıt mezar yaptırmıştır. Üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurmuştur. Karı Çor Tigin yazıtı 2010 yılında Zang Du Yuan’lı bir köylü tarafından Xi’an’da bir pazarda satılmak üzere iken “Tang West Market Museum” görevlilerince fark edilip satın alınarak bu müzeye götürülmüştür.¹⁵⁴ Karı Çor Tigin yazıtı konu bakımından Tigin’in ölümünü konu almıştır. Metinde Türk yuğ töresi hakkında bilgiler edinilebileceğinden töre konusu için kaynak olarak alınmıştır.

Eski Türk töresi konusunda yazıtlar en önemli kaynaklardır. Eski Türk töresi üzerine Çin yıllıkları, balballar, destanlar, yabancı müelliflerin eserleri, Dîvânu Lugâti’t-Türk, Kutadgu Bilig gibi önemli kaynaklarda çok önemlidir. Eski Türk Yazıtları ilk elden Türk tarihi hakkında bilgiler sunması ve Türk tarihinin yazılı ilk örneklerini içermesi onları daha kıymetli kılmaktadır. Türk töresini konu işleyeceğimiz yazıtlar, önceki

¹⁵³ Hatice Şirin User, Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı, **Dil Araştırmaları Dergisi**, Sayı 7, 2010, 63.

¹⁵⁴ Cengiz Alyılmaz, Karı Çor Tigin Yazıtı, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 2013, 12.

sayfalarda başlıklar halinde kısaca bahsettiğimiz yazıtlar olacaktır. Yazıtlara kısaca giriş yaptığımız bu başlıklarda yazıtlar hakkında kısaca bilgilerden ve töre kavramının hangi hususunu teşkil edeceği hakkında bilgilerden bahsedilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TÖRE'NİN DEVLET İDARESİNDEKİ YERİ

2.1. Eski Türk Devlet Geleneklerinden Orun ve Ülüş Sistemi

Eski Türk devlet töresinde kağanın “orun” ve “ülüş” ü belirlemesi çok önemli yer tutmaktadır. Türk devlet töresi gereği önce “orun” belirlenir sonra “ülüş” belirlenirdi. Eski Türk devlet geleneğinde kağanın devlet görevlileri ve komutanlarıyla yaptığı toplantı, kurultay ve meclisi yönetmesi ve önderlik etmesi idaresinin ve hükümdarlığının sembollerinden biridir. Orun toplantıda hangi kişinin nerde duracağı veya oturacağı konumunun belirlenmesidir. Orunun başkanı olan kağan ise durulacak ve oturulacak yeri tek belirleyen güçtür.¹⁵⁵ Türk devleti yönetim sisteminde bu düzenlenen kurultay ve toplantılarda bir oturma düzeni töre edinilmiştir.

Kağan bu oturma düzenine göre devlet adamları ve beyler arasında sofrasından alacakları yemekleri pay etmektedir. Belirlenen bu payın tanzimine ülüş denmiştir. Orun ve Ülüş kağana tanrı tarafından verilen kut ile elde ettiği düzenin sağlanması için hükümdarlık alametleridir. KOÇAK “ülüş” ün tanımını yaparken şu sözleri kullanmıştır. “*Kutu kısmeti ve nasibi olan Türk hükümdarlarına Tanrı bağışladı. Ülüş ise pay, parça ve hisse anlamına gelirdi.*”¹⁵⁶

Türk devlet yönetiminde orun ve ülüş sistemi devlet adamları ve beylerin statüsünün belirlenmesi manasına gelmektedir. Yönetimdeki bu sistemden bahseden ilk kaynak Oğuz Kağan destanıdır. Orun ve ülüş sistemini tesbit edip tertipleyen, Oğuz Kağan'ın ölümünden sonra hükümdar olan Gün Han'ın veziri İrkıl Hoca'dır. Oğuz destanında İrkıl Hoca orun Üç-Ok ve Boz-Ok diye belirlemiştir. Gün Han'ın başında olduğu ve İrkıl Hoca'nın yanında bulunduğu orun sisteminin sıralaması ise şu şekildedir. “1-

¹⁵⁵ Koçak, 2019, 96.

¹⁵⁶ Koçak, a.g.e, 55.

*Kayı ve Bayat, 2-Alka – Evli ve Kara-Evli, 3- Yazır, 4-Dodurga, 5-Avşar ve Kızık, 6-Bekder ve Karkın, 7-Bayındır ve Çepni, 8-Çavuldur ve Çepni, 9-Salur ve İmur, 10-Alayuntlu ve Ürker, 11-İğdir ve Böğdüz, 12- Ava ve Kınık boylarıdır.”*¹⁵⁷

Ülüşü belirleyip dağıtma hususu hâkimiyetin sembollerinden bir tanesi olarak görülmüştür. Bahaddin Ögel ülüş sistemi hakkında, “*Türklerdeki “ülüş”, töre ve gelenekler de bu protokolü düzenleyen bir töredir. Topluluk içindeki herkesin yeri, bu ülüş haklarına göre belirlenir.”*¹⁵⁸ açıklamalarını yapmıştır. Orun ve ülüş toplantılardaki statünün belirlenmesinde önemli bir rol olmuştur. Bu sebepten dolayı orun ve ülüş sistemi iç içedir. Oğuz Kağan Destanı’nda, ülüş sistemini ve kimin, toplantıdaki boylara hangi payların verileceği çatışmalara sebep olmadan Irkıl hocanın tesbitiyle şu şekildedir. “*Bir toy yapılacağı zaman, iki at kessinler. Atı, oniki parçaya ayırsınlar. Atın birini “Boz ok” lara, diğerini de “Üç ok” lara versinler.”* Irkıl hoca, “*Hakanın yâda milletin büyüğününün payı ‘büyüğününün payı’ boyuna yakın olan bir arka kemiği, arkaya yakın olan bir sırt omurgası (dös) ve bir sağ kolu olsun. Diğer parçalar ise her boya ve Oğuz Kağanın oğullarına “has ülüş” olarak, ayrılıp, verilsin.”*¹⁵⁹ burada orun ve ülüş sisteminin nedenli önemli bir töre adeti olduğunu görmekteyiz.

Orun ve ülüş sistemi devlet yönetiminde töre hususunda önemli bir yer kapladığından tezin bu kısmında yer verilmiştir. Orun ve ülüş sisteminden bir diğer bahseden isim ise Avrupa Hun imparatoru Attila’ya Bizans elçisi olarak gelen Priskos olmuştur. Priskos Avrupa Hun devletinden bahsederken, orun ve ülüş sistemini Attila’nın nasıl tertiplelediğini ayrıntılarıyla aktarmıştır. Priskos’un aktardıkları şu şekildedir “*Orestes’in babası gelerek Attila’nın bizi öğleden sonra üçte yemeğe davet ettiğini haber verdi. Davet sahibini bekleyerek saat üçte Batı Roma elçileri gibi davete icabet ettik. Kapının eşiğinde tam Attila ile karşı karşıya durduk. Oturmadan önce bunların örf ve âdetlerine göre Attila’ya selam vermek üzere sakiler elimize kadeh verdiler. Elimizde kadehlerle oturmadan önce selam verdik. Verileni içtikten sonra yemek sırasında oturmamız gereken iskemlelere oturduk. İskemleler her iki tarafta ve duvarın yanında idiler. Ortada bir divanda Atilla oturuyordu. Yemekte en hürmetli yer Attila’nın sağ tarafı idi. İkinci mevkii sol tarafı idi. Bizde sol tarafına oturduk. Fakat*

¹⁵⁷ Kürşat Koçak, İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevki ve Pay), *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, 31.

¹⁵⁸ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982, 81.

¹⁵⁹ Togan, 1982, 52.

üstümüzde Berichus adlı İskit reisi bulunuyordu. Onegesius Atilla'nın sağ tarafına oturmuş, karşısında iki oğlu oturmuştu. En büyük oğlu ise Atilla'nın divanında ve belirli bir uzaklıkta oturmuş olup babasına saygıdan dolayı gözlerini öne eğmiş bulunuyordu. Hepimizin yerimize oturur oturmaz sakî geldi ve şarap dolu kadehi Atilla'ya verdi. Atilla bunu alıp sıraya göre ilk adamı selamladı ve şerefine içti. Selamı alan, hemen ayağa kalkıyor ve içinceye kadar veya iade edinceye kadar bir yere oturmuyorlardı. Daha sonra ayağa kalkan, Şarabı içmeden Atilla'ya sağlık diliyor sonra içip oturuyordu. Atilla'nın Şarapçısı gittikten sonra diğer Şarapçılar geldiler. Çünkü herkesin ayrı ayrı şarapçısı vardı. Böylece herkese ayrı bir şarapçı, şarap ikram etmekteydi. Bu suretle ikinci şahıs ve diğerlerin şerefine içildikten sonra sıra bize geldi. Bizim şerefimize de içildi. Sonra selam merasimi bitince sakîler çekildiler. Önce Atilla'nın önüne bir masa getirildi. Sonra diğer misafirlerin önüne de masalar konmaya başlandı. Üç veya dört adamın önüne bir masa kurulmuştu. Herkes konan yemekten yedi. İlk önce salona Atilla'nın hizmetçisi bir tepsi et ile içeri girdi. Sonrada bize hizmet edenler ekmek ve yemek getirdiler. Diğer İskitler'e ve bize gümüş tabaklarda, Atilla'ya ise tahta tabakta et getirmişlerdi.”¹⁶⁰ Priskos'un aktardığı bilgiler Türk devlet geleneğinde orun ve ülüşün ne kadar özenle tertiplenip, kullanıldığını bize göstermektedir. Atilla'nın uyguladığı bu sistem Türk devlet töresinin bir unsurudur.

2.2. Kağanlık Yapısı ve Kut

Eski dönemlerde Türk boyları bu boyların beyleri tarafından yönetilmekteydi. Türk boylarında, beyler boylarının gücünü arttırarak diğer boylar üstünde hakimiyetlerini arttırarak ve onları himayesine alarak devletleşmeye başlarlardı. Türk devlet geleneğinin getirdiği yükümlülükler oluşmaya başladığında ve beylerin hakimiyet sembollerini sağlamalarıyla devletleşme aşaması başlamış olmaktadır. Beylerin bu devletleşme aşamasında diğer boy beyleri ile eşit statüde olmadıklarını belirtmek için bir unvana sahip olmaları gerekmektedir. Bu unvan, Türk Eski Türk devlet yapısında boydan devlete geçiş sürecinde devleti idare eden yönetici sıfatı olarak kağan olarak kullanılmıştır. Hun devleti ve öncesinde ise Ch'an-yü devlet hükümdarlarına verilen unvan olmuştur.¹⁶¹ Kağan sıfatının kullanımını Çin kaynaklarında ve eski Türk

¹⁶⁰ Priskos, **Avrupa Hunları**, Ali Ahmet Beyoğlu (çev.), İstanbul: TDAV Yayınları, 1995, 47-48.

¹⁶¹ İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, **Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, 2006, 3.

yazıtlarında, kağan unvanının kullanımını sıklıkla görmekteyiz. Kağandan sonra gelen devlet statüleriyle ilgili Chiu Tang-shu’da şu bilgiler aktarılmıştır:

*“Türklerin kağanları eski zamanların Ch’an-yü’süne tekabül ederdi. Kağanın karısının ünvanı, katun idi ve eski zamanlardaki yen-chieh’in karşılığı idi. Kağanın oğullarına ve erkek kardeşlerine tigin, başka boyları emrindeki askerlerle idare eden tiginlerin hepsine şad denilirdi. Devletin resmî, idarî makamlarını işgal edenlere gelince, önce külüg çor, sonra apa, sonra eltâbâr, sonra tudun ondan sonra da erkin gelirdi. Onlar bu mevkilerde, vekâleten de bulunabilirlerdi. Ancak bir kişinin vekâleten yöneteceği makamlar birden çok olabilir. Birinin babası veya ağabeyi ölünce, oğlu veya erkek kardeşlerinden biri onun yerine geçerdi.”*¹⁶²

Eski Türk devlet yapısında kağanlık kurumu devletin temel taşıdır. Kağan halkı iyi yönetmekle, halkı zengin kılmakta ve adaletli yönetmekte yükümlüdürler. Kağan halkını iyi yönetmeli ki halkta kağana karşı yükümlülüklerini yerine getirmelidir. Kağan halka karşı yükümlülüklerini yerine getirmediğinde görevinden töre gereği alınabilmekteydi. Kağanın hükümdarlığı kesin değildi ve töre ile sınırlanmaktaydı. İktidarının geçerliliği, töreye uyduğu zaman zarfında devam etmekte, eğer töre dışına çıkılırsa kut geri alınırdı. Kağan, töreden ayrılırsa, Tanrı “kut” u geri alır ve kağan, Kapağan Kağan örneğinde olduğu gibi öldürülebilirdi. Kut, kağana verilmiş kesin bir hak değildi. “Erdem sahibi olmayandan kut alınırdı.” Töreye uyulmazsa, töre unutulursa il de (devlet) dağılır. İl gider töre kalırdı. Yeniden Tanrıdan kutu alan kağan bu töreye göre ili kurar, açları doyurur, çıplakları giydirir, az milleti çok eder. Fakat töre kaybolursa devlette yok olurdu.¹⁶³ bu bilgiler ışığında kağanların töre gereği hükümdarlık görevlerini yerine getirmediği takdirde görevinden azledilebildiği görülmektedir.

Kağan tanrıdan aldığı kut ile halkı yönetmeye muvaffak olmaktadır. Kut inancı eski Türk devlet geleneğinde kağana tanrı tarafından sunulan yönetme hakkıdır. Kut kelimesi sözlük manası olarak DLT’de “uğur, baht, talih, saadet ve devlet”¹⁶⁴ geçmektedir. Clauson kut kelimesi için “iyi talih, cennetten gelen lütuf, mutluluk,

¹⁶² Togan, Kara ve Baysal, 3-4.

¹⁶³ Koçak, 2019, 59.

¹⁶⁴ Kâşgarlı Mahmut (b), cilt I, 92, 301, 164, 177, 272, 304, 320, 384, 413, 457, 508.

yaşam gücü, ruh”¹⁶⁵ manasına geldiğini aktarmıştır. Ayrıca kağanlara kutlug unvanı da verilmiştir. Kutlu, kutlug kelimesinin sözlük anlamı ise “mübarek”¹⁶⁶ ve “uğurlu”¹⁶⁷ şeklindedir. Kağanlar tahta çıkarken büyük törenler eşliğinde bu işlem gerçekleştirilmektedir. Bu hususta şu bilgilere ulaşmaktayız. Kağanın ilk defa tahta çıkması durumunda bir tören tertiplenmektedir. Bu törene “*tahta çıkma*” töreni denmiştir. Türkler, tahta çıkma törenini, çok eski zamanlardan beri yapmaktadır. Bu işlem yeni iktidar sahibi olmuş kağanın, egemenliğini halka ilanıdır.¹⁶⁸ Eski Türk töresince kağana yapılan tahta çıkma törenlerinde, kağan önce beyaz bir keçeden halının üstüne oturtulur ve havaya kaldırarak onun Gök Tengri’den kağanlığını aldığı simgelenirdi. Bu kaldırma işleminden sonra kağan havada iken doğudan batıya doğru dokuz defa döndürülürdü.¹⁶⁹ Eski Türk yazıtlarında kağanlık ve kut töresi üzerine geçen tabirler ise aşağıda ayrı ayrı başlıklar halinde verilecektir.

1.2.1 Yenisey Yazıtlarında Kağanlık ve Kut

❖ E-19 Çaa-Höl VII (Çakul-Çakul VII)

1888 yılında, J. R. Aspelin önderliğinde Fin Arkeoloji Kurumu tarafından bulunmuştur.¹⁷⁰ Yazıt 1897 yılında Minusinsk Müzesine taşınmıştır. Yazıt 3 satır ve birde damgadan oluşmaktadır. Yazıtı ilk yayımlayan Radloff’tur.¹⁷¹ Aşağıda yazıtın eski hali ve günümüz çevirisi şu şekildedir.

*“kutlug : çigşi ben : kadir yağıda
kara bodunum a, yıt a : esizim e
elim e esizim e [adrıltım]
(Ben) Kutlug Çigşi’(yim). Kuvvetli orduda
Halkım hey! Yazık! Heyhat!
Yurdum, ne yazık! [ayrıldım]”¹⁷²*

E-19 Çaa-höl VII yazıtı Kutlug Çigşi adlı bir kişinin anıtıdır. Bu yazıtta kut bu kişinin uğurlu, mübarek birinin olduğuna işarettir. Tanrıdan kut almış bir bey olduğunu anlayabiliriz. Yazıtta Türk devlet geleneğinde halk için kullanılan ve halkı iki ayrı

¹⁶⁵ Clauson, 594, 601.

¹⁶⁶ Toparlı, Vural ve Karaatlı, 165.

¹⁶⁷ Caferoğlu, 189.

¹⁶⁸ Koçak, 2019, 36.

¹⁶⁹ Kürşat Koçak, İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, Sayı 4, 104-105.

¹⁷⁰ Aydın, 2015, 67.

¹⁷¹ Aydın, 2021, 87.

¹⁷² Şemen, 59; Aydın, 2015, 68.

sınıfa ayıran “ak budun” ve “kara budun” tabirinin kara budun kısmından da bahsedildiğini görmekteyiz.

❖ **E-114 Tepsey IV (kaya yazıtı)**

Yazıt bir satır, 19 harften oluşmaktadır. Tepsey kayası üzerinde bulunan yazıt ilk defa Klyāstorniy tarafından yayımlanmıştır.¹⁷³

*“tebsey keçig kutluğ keçig
Tebsey Geçidi, kutlu geçit”¹⁷⁴*

E-114 Tepsey IV yazıtında “*kutluğ keçig*” tabirinde ki kutluğ kelimesi, tebsey yerini kutlu, mübarek kılmak için kullanılmıştır.

❖ **E-115 Tepsey V**

Yazıt bir satır, 22 harften oluşmaktadır. Tepsey kayası üzerinde bulunan yazıt ilk defa Klyāstorniy tarafından yayımlanmıştır.¹⁷⁵

*“teñride kutluğ : tebsey : teñri
Aziz, kutlu Tebsey, ilahi”¹⁷⁶*

E-115 Tepsey V yazıtında kutluğ kelimesi tebsey semalarını uğurlu saymak için kullanılmıştır.

❖ **E-117 Tepsey VII (kaya yazıtı)**

Yazıt bir satırdan ve üç harften oluşmaktadır. Tepsey kayası üzerinde bulunan yazıt ilk defa Klyāstorniy tarafından yayımlanmıştır.¹⁷⁷

*kut
kut¹⁷⁸*

E-117 Tepsey VII yazıtında ise sadece kut kelimesi vardır, burada hangi manada ne için kullanıldığı anlaşılamamaktadır.

Tepsey yazıtlarından anlayacağımız gibi kutluğ unvanı şehirler, bölgeler gibi insan dışında ki şeyler içinde unvan olarak kullanılmıştır.

2.2.2 Kül Tigin Yazıtında Kağanlık ve Kut

Kül Tigin yazıtının doğu yüzünde Bilge Kağan, devletleşme sürecine ait bilgileri aktarmıştır.

¹⁷³ Aydın, 2021, 215.

¹⁷⁴ Aydın, 2015, 163.

¹⁷⁵ Aydın, 2021, 216.

¹⁷⁶ Aydın, 2015, 163, Şemen, 198.

¹⁷⁷ Aydın, 2021, 163.

¹⁷⁸ Şemen, 200, Aydın, 2015, 163.

“Üze kök tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk budunung. ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş. Tört bulung kop yağı ermiş. Sü sülepen dört bulungdaki budunug kop almış. kop baz kılmış. Başlıgıg yükündürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Kadirkan yışka tegi kirü Temir Kapıgka tegi kondurmuş. İkin ara idi oksuz Kök Türk ança olurur ermiş. Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı yime bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunu yime tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç. İlig tutup törüg itmiş.”¹⁷⁹

“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda kadirkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilatsız Gök Türk öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku yine bilgili imiş, tabii, cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş.”¹⁸⁰

Kut tanrı tarafından hükümdara verilen yönetme yetkisidir. Bu hususta Kül Tigin yazıtında şu kısımda da bahsedilmektedir.

“Türk budunug atı küsi yok bolmazun tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş tengri il birigme tengri Türk budun atı küsi yok bolmazun [tiyin özümün ol tengri] kagan olurtdı erinç.”¹⁸¹

Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii.¹⁸²

Kül Tigin yazıtında kağanlık ve kut ile ilgili bahsi geçen yerler olarak buralardır.

¹⁷⁹ Ergin, 8.

¹⁸⁰ Ergin, 9

¹⁸¹ Ergin, 16, 18.

¹⁸² Ergin, 17, 19.

2.2.3. Bilge Kağan Yazıtında Kağanlık ve Kut

Bilge Kağan'ın tanrı tarafından verilen hediye ile başa geçmesi yazıtın doğu yüzünde şu yerde bahsedilmektedir:

*kangım] kağan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım. Ol törüde üze eçim kagan olurtı.
Babam kağan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım. O töre üzerine amcam kağan
oturdu.*¹⁸³

Bilge kağan yazıtının bu kısmında gördüğümüz üzere kağanın çocukları küçük yaşta iseler onların yerine kağanın kardeşlerinden biri geçmektedir. Burada Bilge Kağan 8 yaşında olduğu için yerine amcası kağan olmuştur.

*Eçim kağan olurtuk[d]a özüm tigin erk[...]iy[...] tengri [yarlıkaduk üçün] tört
yigirmi yaşımka Tarduş budun üze şad olurtum.
Amcam kağan oturduğunda kendim prens ... Tanrı buyurduğu için on dört yaşında
Tarduş milleti üzerine şad oturdum.*¹⁸⁴

Bilge Kağan amcası kağan olduğunda on dört yaşında amcası tarafından şad unvanı alarak Tarduş milleti üstüne geçtiğini yani *Türk milleti batı kısmının başkanı*¹⁸⁵ olduğunu anlamaktayız.

*“Tengri teg Tengri yaratmış Türk Bilge Kagan sabım: Kangım Türk Bilge [Kagan...]ti
Sir Tokuz Oguz İki Ediz kerekülüg begleri budunu [... Tü]rk teng[ri ...] üze kağan
olurtum.”*¹⁸⁶

*Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm: Babam Türk Bilge Kağanı ... Sir,
Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırılı beyleri, milleti ... Türk tanrısı üzerinde kagan oturdum.*¹⁸⁷

Bilge Kağan yazıtında Bilge Kağan'a tanrı tarafından kağan olarak milletin başına geçirildiğini söylemiştir. Hatta tanrı gibi tanrı yaratmış cümlesinden Bilge Kağan'a tanrı gibi yücelik atfedilmiştir. Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünde ise şu şekilde bir tabirde vardır:

¹⁸³ Ergin, 38-39.

¹⁸⁴ Ergin, 38-39.

¹⁸⁵ Ergin, 112

¹⁸⁶ Ergin, 32.

¹⁸⁷ Ergin, 33.

“Tengri yar[lıkadukın için özüm] kutum bar için ka[gan olurtu]m.”¹⁸⁸

Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum.¹⁸⁹

Burada Bilge Kağan, tanrının emri ile kağan olduğunu söylemektedir.

2.2.4. Ongin Yazıtında Kağanlık ve Kut

Ongin yazıtında tanrı kağan tabiri olması kağanın tanrı tarafından kut alarak hükümdar olduğunu ve Bilge Kağan yazıtında ki gibi tanrı gibi yücelik verildiği görülmektedir.

Yazıtta şu şekilde geçmektedir:

“Tenri Bilge Kaganka sakunı işiğ küçüğ bersiğim bar ermiş erinç”

Tanrı Bilge hakanı düşünüp işini gücünü verdiğim var imiş.¹⁹⁰

2.2.5. Suci Yazıtında Kağanlık ve Kut

Suci yazıtında kutlug sıfatına rastlamaktayız. Uğurlu, mübarek anlamına gelen bu unvanın kağanlar ve beyler için kullanıldığını bilmekteyiz. Bu yazıtta bu unvana şu cümleyle ulaşıyoruz:

“men, kutlug бага tarkan üğe buyrukı men”

Ben (bir) Kırgız oğlu Boyla Kutlug Yargan¹⁹¹

Eski Türk devlet geleneğinde kağanlar tanrıdan kut aldıkları için ve büyük işler başardıkları için kutlug unvanı kağanlar için kullanılmıştır. Bununla birlikte diğer manasında uğurlu, mübarek olarak tanınmış, ad yapmış beyler içinde kullanılmıştır.

2.2.6. Şine-Usu Yazıtında Kağanlık ve Kut

Şine-Usu yazıtında kağanın tanrıdan aldığı kağanlık, kut sistemi yazıtın şimal tarafında ilk satırda yer almaktadır. İlk satırda yazıtın kimin adına dikildiği bahsedilse de bu kişinin adı bahsedilmemektedir. Ama yazıtta babası olan Kül Bilge handan bahsedildiği için bu yazıtın oğlu Moyun Çur’a ait olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹²

Şimal tarafının ilk satırına gelecek olursak bu satır şu şekildedir:

“Tenride bolmuş il itmiş Bilge Kagan ben”

Gökte vücut bulmuş, ülke tanzim etmiş Bilge Hakan¹⁹³

Yazıtın ilk satırı olan bu cümlede “tenride bolmuş” tabiri kağanın tanrı katında kut aldığını söyleyebiliriz. Kut almanın kağana tanrı tarafından verildiğine inanıldığı için

¹⁸⁸ Ergin, 58.

¹⁸⁹ Ergin, 59.

¹⁹⁰ Orkun, 130.

¹⁹¹ Orkun, 156.

¹⁹² Orkun, 163.

¹⁹³ Orkun, 164.

kağan ve tanrı kelimeleri eski Türk yazıtlarında bir arada kullanıldıkları çokça görülmektedir.

2.2.7. Bömbögör Yazıtında Kağanlık ve Kut

Bömbögör yazıtı bir Türk konçuyunun mezar taşıdır. Bu yazıtta eski Türk devlet geleneğinde Türk kadınlarının yeri ve önemi hakkında bilgiler edinebilmekteyiz. Bömbögör yazıtı mezar taşı olsa da bu yazıt sayesinde Türk kadınının devlet idaresinde ve toplumdaki yeri hakkında birçok yorum yapılarak bilgi edinilebilmektedir. Bu yazıt Kutlug Konçuy adına dikilmiştir. Kutlug unvanının burada, sadece kağanlar ve beyler için kullanılmadığını ayrıca Türk devlet ailesi içerisinde kağanın ailesinden olan kadınlar içinde kullanıldığını görmekteyiz. Yazıtta geçtiği yer şu şekildedir:

*“kutlug konçuyun
il bilga konçuyun
tohtunu : karluk
kubrab tohtunladı”
kutlu konçuyun
il bilge konçuyun
kabri : Karluk(lar)
toplanıp toprağa verdi¹⁹⁴*

Eski Türk yazıtlarında kağanlık ve kut töresine dair bilgileri yukarıda alt başlıklar halinde sunduk.

2.3. Askeri Töre ve Savaş Hukuku

Türk tarihinde ilk defa disiplinli bir askeri birliğin kuruluşu Mete Han zamanına dayandırılmaktadır. “Metenin babası Tuman’ın onu Yüceçilere esir vermesi ve Yüceçilere bu esaret sırasında saldırarak Mete’yi öldürmeye çalışmasıyla süreç başlamıştır. Mete bu esareten kurtulmuştur ve babası Tuman bu kurtuluş için Mete’ye on bin atlı birliği vermiştir. Mete bu atlı tümen birliğini özel olarak eğitmiş ve babası Tuman’ı öldürmüştür. M.Ö. 209’da yaşanan bu olaylar neticesinde Türk tarihinin ilk disiplinli birliklerinin kurulduğu kabul edilmektedir.”¹⁹⁵ Bu tarihten öncede ordu sisteminin eski Türk boylar döneminde olduğu bilinmektedir. Eski Türklerde orduya

¹⁹⁴ User, 64.

¹⁹⁵ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018, 56.

“sü” denmekteydi.¹⁹⁶ Türk ordusunun ilk düzenli sistemleşmesi Mete Han’ın askerlerini onluk sistemde tertiplemesiyle başladığı kabul edilmektedir. Mete kağanlığından önce babasının ona Yüecilerden kurtulması üzerine on bin atlı birliği emri altına vermesi Hunlarda tümen sisteminin var olduğuna işaretler. Mete’nin bu on bin atlı birliği eğiterek iyice emri altına alarak babası Teoman’ı (Tuman) öldürmesiyle devlet iradesini eline almıştır. Mete kağan olduktan sonra ilk işlerinden biride ordu sistemini düzenlemesi olmuştur. On bin atlıdan oluşan tümen kavramının küçüğü ise binlik sistemdi. Mete dönemi anlatılırken gördüğümüz bu ondalık tabirler daha sonrasında kullanımı bahsedilmese de M.Ö. 10 yılında Çin kaynaklarında yüzlük ve binlik sistemden tekrar bahsedilmiştir.¹⁹⁷

Eski Türklerde yetişkin birey olarak görülme yaşı 14-16 olarak görülmektedir.¹⁹⁸ 14-16 yaşına gelen erkek bireyler er olma hakkı kazanmaktadır. Bilge Kağan bu hususta küçük kardeşi Kül Tigin er olması hakkında bilgileri Orhun yazıtlarında vermiştir. Buna alt başlıklarda eski Türk yazıtlarını ayrı ayrı aldığımızda yeri gelince vereceğiz. Türk Ordusu askerleri saldırı durumuna göre eğitim almaktaydı. Normal askeri eğitimin yanında sürek(sürgün) avlarında da bu eğitim verilmekteydi. Devletin eliyle düzenlenen avlar, bir yandan askeri eğitim rolünderken, diğer taraftan ise eğlence adeti olarak kendini göstermektedir. Yılda iki defa yapılan ve on beş gün süren bu “Ulu Av” şölenleri, tamamıyla resmileşerek askeri bir töre haline gelmiştir.¹⁹⁹ Eski Türk askeri geleneklerinde Türk askeri eğitimi, sürek(sürgün) avcılığına çıkılarak ta verilmekte olduğu bilgisine ulaşıyoruz. Bu hususta Tonyukuk tarafından kendi adıyla yazdığı yazıtında kısaca bahsetmektedir. Sürek avcılığı Türk askeri töresinin unsurlarından biridir.

Türk askeri ve toplumsal töresinde atın önemi de ayrıydı ve bu hususta töre gereği atlara çok kıymet verilmekteydi. Atlar için Türk askeri töresinde farklı geleneklerde bulunmaktaydı. Eski Türklerde alplerin en değer verdiği varlıklardan biri atlarıdır. Atlarına eşleri kadar değer verdikleri görülmüştür. Hatta savaş esnasında ölen askerin

¹⁹⁶ Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan Ve Terimler**, İstanbul: TDAV, 1988, 103.

¹⁹⁷ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara: TTK Yayınları, 2019, 151.

¹⁹⁸ Erdoğan, 132.

¹⁹⁹ Koçak, 2019, 140.

atına “dul kaldı” tabirini kullanmışlardır. Kağanların ve Alplerin mezarlarına kesilerek gömülen atların önce kuyrukları kesilir veya bağlanırdı, bu yaptıkları adete ise “*dullama*” denmektedir. Sahibi ölmüş bir atın kuyruğunu kesmek yas belirtisi olarak görülürdü. Türkler yas belirtisi, başlangıcı olarak gördükleri, ölen kişinin atının kuyruğunu kesme adetine “*dullamak*”, demişlerdir.²⁰⁰ şeklinde sunulan bilgide atların Türk askeri töresince ne denli kıymetli oldukları gerçeğini görmekteyiz.

Türk askeri töresinde bulunan bir diğer adette ok ve yay gönderme adetidir. Bu adet ordu toplama manasında kullanılmıştır. Bu hususta şu bilgileri sunmak doğru olacaktır. “*Eski Türk askeri geleneklerine göre “yay ve ok göndermek”, savaş öncesi Türk boylarında bulunan gönüllü alp ve askerlerin toplanması için gönderilen davettir. Yani ordunun savaş için asker toplamasıdır.*”²⁰¹ şeklinde aktarılan bilgide de gördüğümüz üzere Türk töresinde yay ve ok göndermek davet anlamlarını taşımaktadır.

Türk askeri töresinde kağandan sonra gelecek şekilde devlet idaresinde ve askeri düzende bazı unvanlar verilmiştir. Bu unvanlardan bazıları şunlardır:

“Alp, Çabış (Çavuş) , Çoban (Çupan)” ve “Sü-başı, Yabgu”²⁰²

Askeri töre başlığı altında bazı unvanlara değinilecek olsa da asıl olarak “Eski Türk Yazıtlarında Doğum, Ad ve Unvan alma kısmında bu konuya değinilecektir.

2.3.1. Yenisey Yazıtlarında Askeri Töre ve Savaş Hukuku

❖ E-30 Uybat I

1721-1722 yılında D. G. Messerschmidt ve P. J. Von Strahlenberg tarafından Uybat Irmağı yakınlarındaki Çirkovo isimli Tatar şehrinin yakınlarında bulunmuştur. Yazıt 5 satırdan oluşmaktadır ve ilk kez Radloff tarafından yayımlanmıştır.²⁰³ Yazıtta geçen askeri töre ile alakalı satır aşağıdaki şekildedir.

çavış tun : tarқан benüsi tike bertim

*Çavış Tun Tarkan '(in) ebedî taşı(nı) dikiverdim*²⁰⁴

²⁰⁰ Koçak, 2019, 143.

²⁰¹ Koçak, 2019, 152.

²⁰² Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, İstanbul, TDAV, 1999, 36,38.

²⁰³ Aydın, 2021, 112.

²⁰⁴ Şemen, 81,82.

Bu Yazıtta askeri törede unvanlardan biri olan çavış (çabış, çavuş) kullanılmıştır. Çavış (çabış) unvanı askeri olarak “kumandan”, idari olarak “sivil muhafız, haberci) ve diplomatik olarak “elçi” manalarında kullanılmıştır.²⁰⁵

❖ E-74 Samagaltay

1963 yılında I. A. Batmanov ve A. Ç. Kunaa tarafından Çajinhool’da bir kurgan içerisinde bulunmuştur. Yazıt 1 satırdan oluşmaktadır ve ilk olarak Batmanov ve Kunaa tarafından yayımlanmıştır.²⁰⁶ Yazıtta geçen askeri töre ile alakalı satır aşağıdaki şekildedir.

er sü on...l?

*Kahraman Ordu*²⁰⁷

Bu yazıtta eski Türk ordusuna verilen “er” unvanını görmekteyiz. Er unvanı bu yazıttan anlaşılacağı kişiler dışında da unvan olarak kullanılmıştır.

❖ E 10 Elegest I (Eleges)

1888 yılında J. R. ASPELIN önderliğinde Fin Arkeoloji Kurumu tarafından Elegest vadisinde nehrin sol kıyısında bulunmuştur. Bu yazıt, 1915 yılında A. V. Adrinov tarafından Minusink Müzesine götürülmüştür. Yazıt 12 satırdan oluşmaktadır ve birde damga bulunmaktadır.²⁰⁸ Yazıtta geçen askeri töre ile alakalı satır aşağıdaki şekildedir.

“elim : uğrinta : sü bol[up] : er ölümedükim yok: çibiligde bir tegimde sekiz er öldürdüm

*Ülkem uğrunda asker olup er öldürmediğim yok. Çibilig’de bir hücumda sekiz er öldürdüm”*²⁰⁹

Bu yazıtta, yazıtın adına dikildiği kişinin ülkesi için savaşlar verdiği bahis olunmuştur. Yazıtta savaşta giriştiği hücumda 8 askeri öldürmesinden bahsetmesi, askeri bir terim olan ve ordu manasına gelen “sü”²¹⁰ nün burada asker manasında kullanıldığını görüyoruz. Bu yazıt, bu özelliklerinden dolayı askeri töre ve savaş hukuku başlığı altında ele alınmıştır.

²⁰⁵ Donuk, 92.

²⁰⁶ Aydın, 2015, 143.

²⁰⁷ Şemen,153.

²⁰⁸ Aydın, 2015, 51.

²⁰⁹ Şemen, 42.

²¹⁰ Donuk, 103.

❖ E-48 Abakan

Yazıt toprağa gömülü olarak Abakan Irmağı yakınlarında Pokoyakov'dan 2 kilometre kadar aşağıda bulunmuştur. Yazıt 13 satırdan oluşmaktadır; fakat 11 ve 12. Satırlar tam olarak okunamamıştır.²¹¹ Yazıtta geçen askeri töre ile alakalı satırlar aşağıdaki şekildedir.

“erdemî bar için : kanın : atamı : totok : atka : tegmiş : begim : esiz : er başı

tokuz : elig yaşda : tokuz : altmış er ölmüş : er başı : sanun ölürti: bilgem yita

Erdem sahibi olduğu için hanı tarafından Atam Totok unvanına ulaşmış beyim. Yazık! Erlerin başı ..

Kırk dokuz yaşında elli dokuz eri öldürmüş. Er(lerin) başı Saşun'(u) öldürdü. Bilgem yazık”²¹²

Bu yazıtı yazan Töles Bilge kişinin babasının totok unvanını alması ve sonrasında girdiği savaşı anlatmıştır. Buradaki askeri unvan olan “totok” un kelime manası “askeri vali”dir.²¹³

Yukarıda bahsettiğimiz Yenisey yazıtları askeri unsurları barındırması, askeri unvanlardan bahsetmesi ve yapılan savaşlardan bahsetmesi açısından töre kavramı içine dahil edilmiştir.

2.3.2. Kültigin Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku

Kül Tigin yazıtında ve Bilge Kağan yazıtında Kıtaylar(Moğol), Tangutlar, Çinliler vb. yabancı milletlerle savaşlar olduğu gibi kendi milletlerinden olan Oğuzlar, Kırgızlar, Uygurlar, Türkişler gibi boylarla da savaşmışlardır.²¹⁴

Kül Tigin yazıtında askeri töre ve savaş hukuku hakkında bilgilere şu satırlarla ulaşmak mümkündür:

Biriye Tabgaç budun yağı ermiş. Yırıya Baz kagan Tokuz Oguz budun yağı ermiş. Kırkız Kurıkan Otuz Tatar Kıtany Tatabı kop yağı ermiş. Kangım kagan bunça ... Kırk

²¹¹ Aydın, 2021, 155.

²¹² Şemen, 115.

²¹³ Clauson, 453.

²¹⁴ Tekin, 14.

artukı yiti yolu sülemiş, yigirmi süngüş süngüşmiş. Tengri yarlıkaduk için illigig ilsiretmiş, kaganlığıg kagansıratmış, yağıg baz kılmış, tizligig sökürmiş, başlığıg yükündü[rmiş. Kangım kagan ança ilig] törüg kazganıp uça barmış.²¹⁵

Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Dokuz Oğuz kavmi düşman imiş. Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hep düşman imiş. Babam kağan bunca ...Kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı lutfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş.²¹⁶

Kültigin yazıtının bu kısmını Türk savaş töresine örnek gösterebiliriz. Burada düşman olan Çin, Dokuz Oğuzlar, Kırgızlar, Otuz Tatarlar, Kıtay ve Tatabı millet ve boylarla İlteriş Kağan'ın mücadelesinde başarılı çıktığını ve onları devletsiz kılmış, başlının başını almış, kağanlarını öldürmüş, dizliye diz çöktürmüş ve onları kendine tabi etmiş olduğunu görüyoruz. Türk devlet töresinde bu usul hakimdir.

Kangım Kagan uçdukda inim Kül Tigin yi[ti yaşda kaltı ...] Umay teg ögüm katun kutunga inim kül tigin er at buldı. Altı yigirmi yaşına eçim kagan ilin törüsin ança kazgandı. Altı Çub Sogdak, tapa süledimiz, bozdumuz. Tabgaç Ong tutuk biş t[ümen sü kelti, süngüşdümüz ?]²¹⁷

Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı ... Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı. On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı: Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettik, bozduk. Çinli Ong vali, elli bin asker geldi, savaştık.²¹⁸

Bilge Kağan küçük kardeşi Kül Tigin'in er adını aldığını yazmıştır. Bu askeri törede erlik adını almanın aynı zamanda yetişkin olarak görülmeye tekabül ettiğini göstermektedir. Askeri unvanlar ayrıca “Eski Türk Yazıtlarında Doğumda, Ad ve Unvan Almada Töre Unsurları” başlığı altında İfade edilecektir.

²¹⁵ Ergin, 12.

²¹⁶ Ergin, 13.

²¹⁷ Ergin, 18, 20; Tekin, 46.

²¹⁸ Ergin,19, 21; Tekin, 47.

2.3.3. Bilge Kağan Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku

Kül Tigin yazıtında ve Bilge Kağan yazıtında Kıtaylar(Moğol), Tangutlar, Çinliler vb. yabancı milletlerle savaşlar olduğu gibi kendi milletlerinden olan Oğuzlar, Kırgızlar, Uygurlar, Türgişler gibi boylarla da savaşmışlardır.²¹⁹

Bilge Kağan yazıtında askeri töre ve savaş hukuku hakkında bilgilere şu satırlarla örneklendirerek ulaşmak mümkündür:

tengri il birig[me te]ngri Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin özüümün ol tengri kağan olurt[di erinç. Neng] yılsıg budunda üze olurmadım. İçre aşsız taşra tonsuz yabız yablak budunda [üze olurtum]. [İnim Kül Ti]gin iki şad inim Kül Tigin [birle] sözleşdimiz. [Kangımız] eçimiz kazğanmış budun atı küsi yok bo[lmaz]un tiyin, Türk budun için tün udımadım. Küntüz olurmadım. İnim [Kül Tigin birle iki şad] birle ölü yitti kazgandım. Ança kazganıp biriki budunug ot sub kılmadım. Men [özüm kagan olurtukuma] yir sayu barmış bu[dun yadagin yalingın?] ölü yitü [yana] kelti. Budunug igideyin tiyin yırıgaru Oguz budun tapa ilgerü Kıtany Tatabı [bu]dun tapa birigerü Tabgaç tapa iki yigir[mi süledim ...] süngüşdüm. Anda kisre tengri yarlıkaduk için kutum ülügüm bar için ölteçi budunug [tirgür]ü igit[t]im. Yaling budunug tonlug kıldım. Çıgany bud[unug] bay kıldım. Az budunug öküş kıldım. Igar illigde ı[gar] kaganlıgda yig kıldım. Tört bulungdaki budunug kop baz kıldım, yağısız kıldım.²²⁰

Tercümesi

Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii. Varlıklı, zengin millet üzerine oturmadım. İçte aşsız, dışta elbisesiz; düşkün, perişan millet üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin, iki şad, küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyuyamadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım. Ben kendim kağan oturduğumdan her yere gitmiş olan millet yaya olarak, çıplak olarak, öle yite geri geldi. Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru; doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru; güneyde Çine doğru on iki defa ordu sevk ettim ... savaştım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin

²¹⁹ Tekin, 14.

²²⁰ Ergin, 42.

*kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım.*²²¹

Bilge Kağan yukarıdaki açıklamasında Oğuzlar, Kıtaylar, Tatabılar ve Çinliler ile yaptığı mücadeleden bahsetmiştir. Kendisi kağan oturduğunda aç, elbisesiz, düşkün, perişan bir millet üzerine geçtiğini ve bu milleti nasıl zengin kıldığını anlatmıştır. Türk devlet töresinde yer alan kağanın sorumluluklarını tek tek yerine getirdiğini anlatmıştır. Türk savaş hukukunda yer alan yağma seferlerini düzenleyerek milleti zenginleştirdiğini anlatmıştır.

*Türgiş kagan süsi otça borça kelti. Bolçuda süngüşdümüz. kaganın yabgu[sı]n şadın anda ölürtüm. İlin anda altım.*²²²

*Türgiş kağanının ordusu ateş gibi, fırtına gibi geldi. Bolçuda savaştık. Kağanını, yabgusunu, şadını orda öldürdüm. İlini orda aldım.*²²³

Bilge Kağan yazıtında geçen bu hadisede Bilge Kağan'ın Türgiş kağanıyla girdiği mücadeleden galip çıktığını ve Türgiş kağanının yabgusunu ve şadını öldürdüğünü görüyoruz. Burada Türk devlet töresinde yer alan unvanlardan “yabgu”²²⁴ ve “şad”ı²²⁵ görüyoruz. Yabgu kelimesinin manası “Türk milletinin doğu kısmının başkanı”²²⁶ ve şad kelimesinin manası “Türk milletinin batı kısmının başkanı”²²⁷ şeklindedir.

2.3.4. Tonyukuk Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku

Tonyukuk yazıtında daha çok Bilge Kağan ve Kül Tigin'in babası İltiş Kağan ve amcaları Kapgan Kağan'ın kahramanlıklarını anlatmıştır. Kendisinin ise onlara olan hizmetlerinden bahsetmiştir. Tonyukuk zamanında yapılan savaşlar ve askeri çalışmalar ise şu şekildedir. “Dokuz Oğuzları İtaat altına almak”²²⁸, “Tang Hanedanı ile olan savaşlar ve ilişkiler”²²⁹, “Batı Seferleri”²³⁰, “Devlet işlerinde planlama görevi verilmesi”²³¹ gibi olaylar Tonyukuk döneminde gerçekleşmiştir. Tonyukuk İltiş, Kapgan ve Bilge Kağanlar dönemlerinde çeşitli görevler yapmıştır.

²²¹ Ergin, 43.

²²² Ergin, 44.

²²³ Ergin, 45.

²²⁴ Donuk, 33.

²²⁵ Donuk, 56.

²²⁶ Ergin, 112.

²²⁷ Ergin, 120.

²²⁸ Ahmet Taşağıl, **Bilge Türk Tonyukuk**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2021, 86.

²²⁹ Taşağıl, 2021, 89.

²³⁰ Taşağıl, 2021, 120.

²³¹ Taşağıl, 2021. 132-133.

Tonyukuk yazıtında askeri töre ve savaş hukuku hakkında bilgilere şu satırlarla örneklendirerek ulaşmak mümkündür:

Kiyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz.

*Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk.*²³²

Tonyukuk yazıtının güney yüzündeki bu tabirle birlikte sürekle avlarında avlanılan hayvanların yenildiğinde bahsedilmiştir. Sürekle avları askeri törede ordunun eğitiminin parçasıdır. Devletin eliyle düzenlenen avlar, bir yandan askeri eğitim rolünderken, diğer taraftan ise eğlence adeti olarak kendini göstermektedir. Yılda iki defa yapılan ve on beş gün süren bu “Ulu Av” şölenleri, tamamıyla resmileşerek askeri bir töre haline gelmiştir.²³³

İki bing ertimiz. [İki] süm[üz b]oldı.

*İki bin idik. İki ordumuz oldu.*²³⁴

Yazıtın doğu yüzünde geçen bu tabirde eski dönem Türk ordusuna verilen adın “sü” olduğunu görmekteyiz.

Oğuzka biş süngüşdi. Anda ayguç[sı] yime ben ök ertim, yağıçısı yime ben ök ertim.

*Oğuz karşı beş defa savaştı. Onlarda müşaviri yine bizzat ben idim, kumandanı yine bizzat ben idim.*²³⁵

Tonyukuk yazıtının ikinci taş güney yüzünde bahsi geçen bu hususta Türk devlet geleneğinde kullanılan idari unvan olan “ayguç” ve askeri unvan olan “yağıç” Tonyukuk üzerinde toplanmıştır. Tonyukuk döneminde kağandan sonra gelen en önemli kişidir. Bu satırlarda İltiş Kağan’ın Oğuzlar üzerine beş defa sefer düzenlediği bilgisine de ulaşılmaktadır.

2.3.5. Ongin Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku

Ongin Yazıtı, N. M. Yadrintsev tarafından 1891 yılında Moğolistan’ın Ongi ırmağı ile birleşen Tarimal Çayı’nın kıyısında bulunmuştur.²³⁶ Yazıtın konusu ise Dokuz Oğuzlarla girilen mücadeleyi ve Taçam beyin babasının ölümü üzerine yaptığı yuğdan bahsetmektedir.

²³² Orkun, 102.

²³³ Koçak, 2019, 140.

²³⁴ Ergin, 70, 71.

²³⁵ Ergin, 78, 79.

²³⁶ Erdal, 363.

Türk kavmi öne gün doğusuna, arkaya gün doğusuna, arkaya gün batısına kadar, beride(cenup ta) Çine, ötede(şimalde) ormana [kadar]. Cesur adamlarını balbal kıldı. Türk kavminin adı yok oluvermiş idi. Türk kavmi batmasın diye feda olmasın diye üstteki Tanrı der imiş... Kapagan Elteriş hakan ülkesine tayin olundum."²³⁷

Ongin yazıtının cephe tarafında yer alan bu satırlarda eski yazımıyla "alp erin balbal kısdı" yani günümüz hali "cesur adamlarını balbal kıldı." sözcüğü eski Türk askeri töresinde yer alan unvanlardan "alp"²³⁸ kavramını ve askeri bir terim olan "er" kavramını görüyoruz. Bu cümleden anlayacağımız eski Türk savaş hukukuna ve töresine göre savaş yapıldıktan sonra ölenler için balbal adı verilen heykeller ölen kişinin mezarının yanına dikilmekteydi. Balbal kılmak tabiri savaşta askerleri ölen balbalı dikilen tarafın yenildiği ve balbalların dikilmesine sebep olan tarafında savaşı kazandığı şeklinde açıklanabilir. Yazıtın ilerleyen kısımlarında yer alan "Oğuzlar arasında yedi er düşman olmuş" ve "Dokuz Oğuzlar düşman imiş" ibarelerinin olması ve sonrasında Oğuzları ve Çin'i yenmesinden bahsetmesi bu yazıtı bu konu başlığı altında da incelemeye konu edinmiştir.

Bu yazıtta yer alan Taçam Bey'in yoğu ile ilgili bilgiler ilgili konu başlığı altında verilecektir.

2.3.6. İhe-Hüşotu Yazında Askeri Töre ve Savaş Hukuku

Yazıtta Tarduş kağanı Küli Çor'un Karluklarla ve Dokuz oğuzlarla yaptıkları savaştan bahsedilmektedir.

Eltebir: özi kelti eşi eri erkin: oğlu: yiğen çur: kelti. sü. de: sünüşüp: süsin: sanşdı: elin altı. oğlın: kişisin

*Eltebir bizzat geldi; eşi erleri [ile] Erkin oğlu Yiğen çur geldi. ...da savaşıp ordusunu mızrakladı, ülkesini aldı, oğlunu, karısını....*²³⁹

Bu kısım Küli Çor'un savaşı Karluklara karşı kaybettiği kısımdan alınmıştır. Bu kısımda eski askeri terimlere raslanmaktadır. Küli Çor'un savaşı kaybetmesiyle ölmüş ve ordusunu, ülkesini kaybetmiştir. Metnin okunamayan kısmında olduğu için eşi ve oğluna ne olduğunu anlayamamaktayız.

²³⁷ Orkun, 128.

²³⁸ Donuk, 93.

²³⁹ Orkun, 139.

2.3.7. Şine-Usu Yazıtında Askeri Töre ve Savaş Hukuku

Şine – Usu yazıtı Uygur yazıtları arasında en kapsamlı olanıdır. Yazıt 1909 yılında Moğolistan Şine Usu gölü havalisinde G. J. Ramstedt tarafından bulunmuştur.²⁴⁰ Uygur harfli yazıtlar arasında en çok satır sayısına sahip olanıdır.²⁴¹ Bu yazıttan askeri töre ve savaş hukukuna dair şu örnekleri verebiliriz.

....sü yorıdı, özümün önre bına başı ıtı,

*Ordu yürüdü. Kendimi öne binbaşı gönderdi.*²⁴²

Yazıtın şimal tarafında geçen bu cümlede eski Türk askeri töresinde onluk sistemin kullanılmış olduğunu binbaşı tabiri ile anlamaktayız.

eki oglıma yabgu şad at birtim

*iki ogluma Yabgu, Şad adını verdim*²⁴³

Yazıtın doğu tarafında yer alan bu kısımda oğullarına yabgu ve şad unvanlarını verdiğini görmekteyiz.

Ebin barkın yulkılsın [v]ulımadın kıyın aydım turguru kotım, kentü budunım tidim

*Evini, barkını, at sürüsünü yağma etmedim. Ceza söyledim. Durmaya koydum. Kendi kavmim dedim.*²⁴⁴

Yazıtın doğu tarafında yer alan bu kısımda kendi kavminden oldukları için savaşmak istemediğini, onları yok etmek istemediğini belirtmektedir. Eski Türk savaş töresi ve hukukunda kendi kavminden olanlarla zorunlu olmadıkça savaşmak istemediklerini görüyoruz. Türk devlet geleneğinde zorunlu olmadıkça kendi soyundan gelenlere karşı savaş tutumu olmadığını yazıtın bu kısmından çıkarıyoruz. Eski Türk devletlerinin savaş politikasında önceliği kendinden olmayan diğer milletlere verdiğini tarihin diğer safhalarında da görmekteyiz. İslamiyet'ten sonrada bu töre devam etmiş ve “gaza ve cihat” anlayışı çerçevesinde önce kendi soyundan ve bununla birlikte İslam olanlara zorunlu olmadıkça savaş açılmadığı görülmektedir.

²⁴⁰ Erhan Aydın, **Şine Usu Yazıtı**, Çorum: Karam Yayınları, 2007, 21.

²⁴¹ Aydın, 2018, 49.

²⁴² Orkun, 164, 165.

²⁴³ Orkun, 170; Aydın, Şine Usu Yazıtı, 41, 59.

²⁴⁴ Orkun, 168.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TÖRE’NİN TOPLUMSAL HAYATTA YERİ

3.1. Eski Türk Yazıtlarında Doğumda, Ad ve Unvan Almada Töre Unsurları

Türk devlet geleneğinin temel yapı taşı halktır. Halk toplumsal yaşantısını devam ettirebilmek için devlete ihtiyacı vardır ve devletinde kendini daim kılmak için halka ihtiyacı vardır. Devlet gücünü halkın çokluğundan almaktaydı. Halkın nüfusu ne kadar fazla ise devlet o kadar büyümekteydi. Halkın nüfusunun artması için iki temel unsur vardır. Bu unsurlar Türk devlet geleneğinde devletin diğer boyları himayesine alarak onlarla birleşmesiyle ve toplumdaki doğum oranıyla belirlenmektedir. Türk devletleri diğer boyları himayesine alarak güçlerini arttırmakta ve nüfusunu genişletmektedir.

Türk toplum geleneğinde doğumun yeri ise çok önemlidir. Türk toplumunda bir doğum gerçekleştiğinde düğünlerde olduğu gibi toylar, şöenler düzenlenmektedir. Bu hususta Koçak’ın sunduğu şu bilgileri örnek gösterebiliriz. “*Altay’ın kuzeyinde ve Yenisey ırmağı kıyılarında yaşamakta olan Beltir, Koybal Türklerinde ad verme, doğumdan birkaç gün sonra olurdu. Çocuğu olan bir baba, kendi haline göre bir ziyafet tertip ederek hısım ve dostlarını çağırırdı. Ebe kadın, ev sahibi gibi, misafirlere içki ve yemek vererek onları ağırlar yemek yenildikten sonra, ebe kadın, misafirlere en yaşlı olana hitap ederek, çocuğa bir ad vermesini rica ederdi. O da çocuğa bir ad verirdi.*”²⁴⁵ Bu bilgiler ışığında, eski Türk toplumsal hayatında çocuklara doğumdan sonra yapılan bu şöenlerde ismi de konurdu. Koçak yaptığı araştırmalar hususunda bu konu ile ilgili şu bilgileri vermektedir. “*Eski Türklerde yeni isim ve unvan almak için toplum nazarında bir kahramanlık gösterisinde bulunmak gerekirdi. Yeni doğan çocuklara isim verilse de asıl isimleri ergenlik çağında bir kahramanlık yaptığı zaman*

²⁴⁵ Koçak, 2019, 179-180.

verilirdi.”²⁴⁶ Bu açıklamalardan da gördüğümüz üzere eski Türk töresinde çocuklar erişkin olduklarında ikinci isimlerini ve unvanlarını almaktadırlar. Çocukların bu dönemde aldıkları isim hususunda KOÇAK şu bilgileri de bizlere sunmuştur. “Ergenlik çağına gelmiş olan çocuklar ise yaptıkları kahramanlık sonucu “er adı” alırdı ve bundan sonra o “er adı” ile anılırdı.”²⁴⁷ Şeklinde aktarılan bilgiden de anladığımız üzere eski çağda yaşamış Türk gençleri “er adları” nı aldıktan sonra yetişkin olarak sayılmaktadırlar.

Bu hususta Dede Korkut Hikayeleri ad verme törenlerinde çok önemli bilgiler sunulmuştur. Örneğin, “Dirse hanun oğlanı meydana kaçan boğanın başını kesti. Oğuz beğleri gelüp oğlanın üstüne yığınak oldular, Tahsin dediler. Dedem Korkut gelsün, bu oğlana ad kosun, bilesince alup babasına varsun, babasından oğlana beğlik istesün, taht aliversün, dediler. Ol zamanda bir oğlan baş kesüp kan dökmese ad komazlarıdı, eyle olsa çağırdular, Dedem Korkut gelür- oldu, oğlanı alup babasına vardı. Dede Korkut oğlanın babasına ne soylamıĞ, görelüm Hanum ne soylamış, aydur. Hay Dirse Han, oğlana beglik vergil, taht vergil bu oğlana, erdemlidür; boynuzuzun birdevi at vergil oğlana, binid olsun, hünerlidir; ağayıldan tümen koyun vergil bu oğlana, şişlik olsun, erdemlidür; kaytabandan kızıl deve vergil bu oğlana, yüklet olsun, hünerlidir. Altun –başlu ban ev vergil bu oğlana, gölge olsun erdemlidür; çikini -kuşlu cübbe ton vergil bu oğlana, geyer olsun, hünerlidir. Bayındur Hanun ağ meydanında bu oğlan ceng etmiĞdür, bir buğa öldirmiĞ, senün oğlan adı “**Buğaç Han**” olsun. Adımı ben verdüm, yaşını Allah versün,” kısmında ad verme töreni Buğaç Han’ındır.²⁴⁸

Türklerde “er adları” onların asıl isimlerinin yerine de geçmiştir. Türklerde doğumla ilgili en önemli bilgileri bize destanlar vermektedir. Türk destanlarında kahramanların doğumları yapılan törenler, ad verme gibi hususlara sıkça rastlanmaktadır. Bunun dışında Çin kaynaklar ve Türk yazıtları da bazı bilgiler barındırmaktadır. Eski Türk yazıtlarında doğumla ilgili, ad ve unvan almayla ilgili yerler alt başlıklar halinde ifade edilecektir.

3.1.1. Yenisey yazıtları

❖ E-29 Altın-Köl II

Yazıt 1878 yılında Abakan Irmağı yakınlarında, Yudina ve Monok kentleri civarında ve Altın Göl’e bir kilometre kadar uzaklıkta E. F. Korçakov tarafından bulunmuştur.²⁴⁹

Yazıt 8 satırdan oluşmaktadır ve yazıtı ilk olarak Radloff yayımlamıştır.²⁵⁰

on ay ilt[t]i : ögüm : oğlan : toğdum : erin : ulğatım

*On ay taşıdı annem oğlan (olarak) doğdum. Kahramanlıkla büyüdüüm.*²⁵¹

Yazıtta adı geçen Eren Uluga Erdemlig Batur’un doğumu bu satırlarda bahsedilmiştir.

²⁴⁶ Koçak, 2019, 177.

²⁴⁷ Koçak, 2019, 178.

²⁴⁸ **Dedem Korkudun Kitabı**, Orhan Şaik Gökyay(haz.), Ankara: TDK Yayınları, 2004, 7.

²⁴⁹ Aydın, 2015, 85.

²⁵⁰ Aydın, 2021, 109.

²⁵¹ Şemen, 79-80.

❖ E-68 El Bajı

1902 yılında, El-Bajı bölgesinde bulunmuştur. Yazıt 29 satırdan oluşmaktadır ve ilk olarak Nasilov tarafından yayımlanmıştır.²⁵²

toğdum : özümd...

*Doğdum. Kendimd..*²⁵³

Yazıtın bu satırında doğumundan bahsetmiştir. Fakat yazıtta okunamayan yerler bulunduğundan sadece bu kısma doğumla ilgili yer verilmiştir. Kendisinin doğumuyla ilgili başka bilgiye ulaşılamamıştır.

❖ E-9 Kara-Sug (Ulug-Kem-Kara-Sug)

1888 yılında, J. R. Aspelin önderliğindeki Fin Arkeoloji Kurumu tarafından Kara-Sug Irmağı'nın aktığı bölgede bulunmuştur. Yazıt 5 satırdan oluşmaktadır ve bu satırların ikisi bir yüzünde üçü ise diğer yüzündedir. Yazıtı ilk olarak Radloff yayımlamıştır.²⁵⁴

toğdum ben

*doğdum.*²⁵⁵

Yazıtta sadece “doğduğu” yazmaktadır. Doğumu hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

❖ E-26 Oçurı (Açurı)

Yazıt Minusinsk bölgesinde vali N. A. Kostrov tarafından, 1857 yılında Abakan Irmağı yakınlarında, Oçurı kentinin 20 kilometre uzağında bulunmuştur. Sonraları Şuşa şehrine getirilmiştir. Yazıt 13 satırdan oluşmaktadır ve ilk olarak Radloff tarafından yayımlanmıştır.²⁵⁶

oğlıtı : küç urı : oğulın : toğ<dı>

*oğulları güç(lü) erkek çocuklar olarak doğ(du).*²⁵⁷

Yazıtta El Ögesi Inançu Bilge Tirig adlı kişinin oğullarının doğmasından bahsedilmiştir.

Yenisey yazıtları mezar taşları oldukları için içlerinde geçen doğumla ilgili kısımlar bu kadardır. İncelenen diğer Yenisey yazıtlarında ise doğumla ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. Türk toplumunda doğum gerçekleşikten sonra birde çocuk ad vermek

²⁵² Aydın, 2021, 181.

²⁵³ Şemen, 42-43.

²⁵⁴ Aydın, 2021, 62-63.

²⁵⁵ Şemen, 38-39; Aydın, 2015, 50.

²⁵⁶ Aydın, 2021, 99.

²⁵⁷ Şemen, 71-72.

için şölenler düzenlenmektedir. Çocuklar adlarını aldıktan sonra yetişkin birey olarak kabul edildikleri yaşa geldiklerinde unvanlarını almaktadır. Türk töresinde yetişkinliğe giriş yaşı olan 14-16 yaşlarında er olarak atfedilen yetişkinliğe girişte verilen bu unvan o kişinin erkek olarak atfedildiği terimdir. Kişi er olduktan sonra isim almaktadır. Kişi alınan bu erlik ismini yaptığı kahramanlıklar sonrasında almıştır ve Yenisey yazıtlarında bu tabir sıkça geçmektedir.

Yenisey Yazıtlarında ad ve unvan alma ile ilgili yerler şu şekildedir:

❖ E-2 Uyük-Arjan (Uyük-Arhan)

Yazıt, J. R. Aspelin önderliğindeki Fin Arkeoloji Kurumu tarafından 1888 yılında bulunmuştur. Yazıt konum olarak Uyük Irmağının sol kıyısına 2 kilometrelik uzaklıkta bulunmuş olup, 1916 yılında Minusinsk Müzesine taşınmıştır. Yazıtı ilk olarak Radloff yayımlamıştır.

er atım kışk<a> baş ben

*Erkeklik adım Kısa Baş'tur.*²⁵⁸

Yazıtın bu satırında yazıtın adına dikilen kişinin “er adı” nı Kısa Baş olarak aldığını görüyoruz. Yani 14-16 yaşlarında yetişkinliğe geçerken bu isim verilmiştir.

❖ E-11 Begre

1892 yılında, V. A. Oşurkov tarafında civarında bulunmuştur. Yazıt 10 satırdan oluşmakta ve taşın dört cephesi de runik yazıyla kaplıdır. Yazıtı ilk olarak Radloff yayımlamıştır.²⁵⁹

beş yigirmi : yaşımda : tabgaç kınga : bardım : er erdemim için : alpın :

altın kümüşüg : eğri tebe : elde : kisi : kazgandım :

On beş yaşımda Tabgaç hana gittim. Kahramanlık faziletim için yiğitlik

ile altın ve gümüş, eğri deve, ülkede zevce sahibi oldum.

E-11 Begre yazıtında 15 yaşında Tabgaç Han'a (Çin) gittiğini ve “er erdemim için” yazan yerde er adını almak için bu yere gittiğini savaşta altın ve gümüş kazandığını anlıyoruz. Yazıtta gördüğümüz üzere bu kişi yetişkinliğe geçiş yaşında er adını almak için Çin'e yapılan savaşa katılmıştır.

❖ E-15 Çaa-Höl III (Çakul-Çakul III)

²⁵⁸Aydın, 2015, 38.

²⁵⁹ Aydın, 2021, 69.

Yazıt Çaa-Höl Irmağı'nın yukarı tarafının sol kıyısında 1889 yılında O. Heikel tarafından bulunmuştur. Yazıt 3 satırdan oluşmaktadır ve ilk olarak Radloff tarafından yayımlanmıştır. Yazıtın bugün nerede olduğu tartışmalıdır.²⁶⁰

er atım : yaruk tigin : ben : bir : otuz : yaşımnda : esizim e

*Kahramanlık adım Yaruk. (Ben) Tigin'im. Yirmi bir yaşımnda yazık!*²⁶¹

Ça-hol III yazıtında ismi geçen Yaruk kişinin eski Türklerde hükümdarın erkek çocuklarına verilen bir unvan olan tigin olduğu ve er adı yani Türk töresinde yetişkinliğe giriş yaşı olan 14-16 yaşlarında er olarak atfedilen yetişkinliğe girişte verilen bu unvanı kullandığı görülür. Türk töresinde yetişkinliğe giriş yaşı olan 14-16 yaşlarında er olarak atfedilen yetişkinliğe girişte verilen bu unvan o kişinin erkek olarak atfedildiği terimidir.

❖ E-38 Ak Yüs - I (Ak-İyus)

Yazıt 1888 yılında, PROSKURYAKOV tarafından, Ak-Yüs Irmağı'nın sağ kıyısında, Tokyas adlı Tatar köyüne 4 kilometre uzaklıkta bulunmuştur. Bu yazıt 5 satırdan oluşmaktadır. İlk olarak Radloff tarafından yayınlanmıştır.²⁶² Bu yazıtın bugün nerede olduğu karışıktır. Erhan Aydın'ın yaptığı açıklamalara göre bu yazıt “Şçerbak ve Osman Sertkaya'ya göre yerindedir, Bazılhan'a göre nerede olduğu bilinmemektedir.”²⁶³

bo er atım : ögdem inal a<l>p

*Erkeklik adım Ögdem Inal Alp('tır)*²⁶⁴

Yazıtta Ögdem Inal Alp'in “er adını” aldığını görmekteyiz. Er adı kişinin yetişkinliğe eriştiği yaş olarak kabul edilen 14-16 yaşları arasında verilmektedir. Yazıtlarda gördüğümüz gibi kişinin bundan sonraki yaşantısından ölümüne kadar bu isim kullanılmıştır.

❖ E-40 Taşeba

Yazıt, Taşeba Irmağı yakınlarındaki Çaa-Tas bölgesinde 1889 yılında O. Heikel tarafından bulunmuştur. Yazıt bir satırdan oluşmaktadır ve ilk olarak Radloff yayımlanmıştır. Yazıtın bugün nerede olduğu durumu karışıktır.²⁶⁵

erdem anar? ataz edkü? elge tağı? bar altun k...

²⁶⁰ Aydın, 2015, 63.

²⁶¹ Şemen, 52-53.

²⁶² Aydın, 2015,100.

²⁶³ Aydın, 2021, 130.

²⁶⁴ Aydın, 2015, 101.

²⁶⁵ Aydın, 2021, 133.

*Kahramanlık Anar? Adın iyisi? Yurda dağı? Var. Altın k...*²⁶⁶

Yazıtta adı geçen Anar adlı kişi yetişkinliğe eriştiği yalarda bu adı aldığını söylemektedir.

❖ E-41 Hemçik-Çırgakı

Yazıt, O. Heikel tarafından 1889 yılında Hemçik Irmağı'nın Çırgakı bölgesinde bir kurganda bulunmuştur. Yazıt ilk olarak 1892 yılında O. Donner tarafından yayımlanmıştır. Yazıt 11 satırdan oluşmaktadır ve ilk kez Malov tarafından yayımlanmıştır.²⁶⁷

*er erdemim tal? Ara eşim biş erim esizim e balık tagım esizim e
tanlarım er atım yok <ü>çün yeti aşnukı eşim taş <u>ru tiki
er atım yula ben er erdemim okuz esizim eliğin kagadaşım esizim
Erkeklik kahramanlığım, ağaçlar? Arasında(ki) eşim (dostum), bin askerim
ne yazık! Köyüm ve dağlarım, ne yazık
Taylarım, (Önceleri) erkeklik adım olmadığı için önceki yedi eşim, dostum
taş(a) yazdırıp dikti(ler).
Erkeklik adım Yula'dır. Erkeklik kahramanlığım (?) ne yazık! Elli akrabam
(ile), ne yazık!*²⁶⁸

E-41 Hemçik-Çırgakı yazıtı kahramanlık ismi Yula olan kişinin mezar taşıdır. Bu yazıtta bu kişinin er olduktan sonra aldığı isminden ve öncesinde bu isme sahip olmadığından bahsetmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere bu kişi 14-16 yaşları arasında “er adını” alamamış daha sonrasında almıştır.

❖ E-42 Bay-Bulun I

Yazıt 1915 yılında Ulug-Hem Irmağı yakınındaki Bay-Bulun kurganında A. V. Adrinov tarafından bulunmuştur. Yazıt 9 satırdan oluşmaktadır ve yazıtı ilk olarak Malov yayımlamıştır.²⁶⁹

*er atım : öz toğdı : ... oğlanım esiz e : ebçim : adırılıtm
Kahramanlık adım Öz Toğdı ... çocuklarım yazık! Hanımım(dan) ayrıldım.*²⁷⁰

²⁶⁶ Şemen, 97.

²⁶⁷ Aydın, 2015, 103.

²⁶⁸ Aydın, 2015, 104.

²⁶⁹ Aydın, 2021, 141.

²⁷⁰ Şemen, 102-103.

Yazıtta adı geçen Öz togdı adlı kişinin bu ismi “er adı” olarak aldığı ve ölümü üzerine çocuklarından ve eşinden ayrıldığı yazmaktadır. Öz Togdı yetişkinlik yaşına girdiğinde bu ismi almıştır.

❖ E-45 Köjeelig-Hovu

Yazıt, 1916 yılında Ucaar ve Boom dağları arasında yer alan Ecim Irmağı yakılarında Köjeelig-Hovu bölgesinde A. V. Adrinov tarafından bulunmuştur. Yazıt on satırdan meydana gelmektedir ve ilk olarak Malov tarafından yayımlanmıştır.²⁷¹

oğlan atım : çobuç ~ çubuç inal [er]te atım : kümül öge :

*Oğlan adım Çobuç ~ Çubuç Inal kahramanlıktaki adım Kümül~Kömül Öge.*²⁷²

E-45 Köjeelig-hovu yazıtında Çobuç isimli kişinin çocukluk adından sonra erlik aldıktan sonra aldığı ismi bahsedilmiştir.

❖ E-49 Bay-Bulun II

Yazıt A. V. Adrianov tarafından 1915 yılında Ulug-Hem Irmağı yakınlarındaki Bay-Bulun kurganında bulunmuştur. Yazıt 4 satırdan oluşmaktadır ve Minusinsk Müzesine kaldırılmıştır. Yazıtın bir diğer adı “Birinci Tuva Yazıtı”dır.²⁷³

er atım : ak baş atik ~ kart atik: inal öge : ben : yetmiş : yaşımda

*Kahramanlık adım Ak Baş Atik ~ Kart Atik. Inal Öge'yim. Yetmiş Yaşımda*²⁷⁴

Yazıtta adı geçen Inal Öge'nin yetişkinlik yaşına geldikten sonra er adı olarak Ak Baş Atik adını aldığı görülmektedir. Ayrıca bu kişinin Inal ismi “anası hâtûn kökten babası halktan olan gençler” kullanılan bir hitap şeklidir.²⁷⁵

❖ E-59 Herbis-Baarı

Yazıt 1960 yılında Herbis-Baarı civarındaki bir kurganda S. İ. Vaynşteyn tarafından bulunmuştur. Yazıt 9 satırdan oluşmaktadır.²⁷⁶

er atım : külüg yigen қаңım : bodun begi ujal öge

*Kahramanlık adım Külüg Yigen. Babam halkın beyine ...*²⁷⁷

Yazıtta er adını almış olan kişi Külüg Yigen'dir. Halkın beyine olarak devam eden sesleniş cümlesinde bu kişinin bir bey oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

²⁷¹ Aydın, 2015, 113.

²⁷² Şemen, 109-110.

²⁷³ Aydın, 2021, 163.

²⁷⁴ Şemen, 117-118.

²⁷⁵ Donuk, 16.

²⁷⁶ Aydın, 2015, 129.

²⁷⁷ Şemen, 131.

❖ E-65 Kara-Bulun I

Yazıt Kara-Bulun adlı bölgede 1965 yılında A. D. Graç tarafından bulunmuştur. Yazıtta toplam 3 satırdan oluşmaktadır.²⁷⁸

er atım yadağ ukunç yama? : erd[emligim]

Erkeklik adım Yadağ Ukunç Yama'dır? Kahramanlığım²⁷⁹

Yazıtta ismi geçen kişinin yetişkinliğe giriş yaşından (14-16 yaşları) sonra er adı olarak Yadağ Ukunç Yama adını aldığı görülmektedir.

❖ E-147 Yeerbek – I

Yazıt Yeerbek kasabası yakınlarında, Ulu-Hem Irmağı'nın sağ kıyısında bulunmuştur. Yazıt 5 satırdan oluşmaktadır ve yazıtı ilk olarak Kormuşin yayımlamıştır.²⁸⁰

oğlan atım : yerleg ~ yerlig çor : teñri elimde : tegzinmişim töles alp tarқан

atamқа : bökmedim

Çocukluk adım Yerleg ~ Yerlig Çor. Semavî ülkemde dolaşmışım Töles Alp Tarkan babama doymadım.²⁸¹

E-147 Yeerbek – I yazıtında Yerleg isimli kişiye çocukken verilen isimden bahsedilmektedir. Yanında ise Yerlig Çor adı geçmektedir. Çor eski Türk devlet teşkilatında bir unvandır.²⁸² Yazıtta çocukluk adı olan Yerlig söylendikten sonra Yerlig Çor olarak ismi zikredilmiştir. Buradan anladığımız kadarı ile Yerlig kişisi daha sonra Çor unvanını almıştır.

3.1.2. Kül Tigin Yazıtı

Bilge Kağan küçük kardeşi Kül Tigin için yazdırdığı Kül Tigin yazıtında ad alma ve unvan alma ile ilgili bazı yerler mevcuttur. Bu yerler şu şekildedir:

Umay teg ögüm katun kutınga inim kül tigin er at buldı. Altı yigirmi yaşına eçim kagan ilin törüsin ança kazgandı.

Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı. On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı.²⁸³

Kül Tigin yazıtının doğu yüzünde geçen bu kısımda Bilge Kağan kardeşi Kül Tigin'in 16 yaşında er adını kazandığını yazmıştır. Buradan da anladığımız gibi Türk töresinde

²⁷⁸ Aydın, 2015, 134.

²⁷⁹ Aydın, 2021, 179.

²⁸⁰ Aydın, 2015, 176.

²⁸¹ Şemen, 230.

²⁸² Donuk, 13.

²⁸³ Ergin, 20-21.

erkekler 14-16 yaşlarına geldiğinde yetişkin birey olarak sayılırlar ve er adlarını aldıkları bu hadisede yetişkin erkek olarak sayılırlardı. Vilhelm Thomsen bu kısmın çevirisini “*Umay’a benzeyen annem hatunun talihine, kardeşim Kül-tegin onun kocası yerine geçti*”²⁸⁴ şeklinde yapmıştır. Thomsen bu kısımda yer alan *er adını aldı* olan bu cümleyi *kocası yerine geçti* olarak çevirmiştir. Thomsen burada er kelimesinin sözlük manası koca olan kısmını kabul ederek çeviride bu şekilde bahsetmiştir.

Er kelimesi DLT’de “adam”²⁸⁵ olarak geçmektedir. Ahmet Caferoğlu’nun hazırladığı “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü”nde er kelimesinin tanımını “erkek, bey, koca”²⁸⁶ olarak yapmıştır. Kül Tigin yazıtında geçen kısımda mananın kişi 14-16 yaşlarına girdiğinde er olması yani yetişkin olarak sayılması manası olduğu daha makbuldür. Kül Tigin yazıtında geçen bir diğer ad verme tabiri ise şu şekildedir:

Bars beg· erti. kağan atı bunda biz birtimiz.

*Bars bey idi. Kağan adını burda biz verdik*²⁸⁷.

Bu cümlede Bilge Kağan ve Kül Tigin’in amcalarının kağan olduğu dönemde Bars adında bir beye “kağan” adını verdikleri görülür. Cümlenin ilerleyen kısımlarında bu kişinin yanlışı üzerine onunla savaşıldığı ve onu yendikleri kısım vardır. Kül Tigin yazıtının batı yüzünde ise şu tabir vardır:

Türk Bilge Kağan ayukıka inim Kül Tiginig küzedü olurtum. Inançu Apa Yargan Tarkan atığ [b]irtim. [An]ı ögtürt[üm].

*Türk Bilge Kağanı, nezaret etmek üzere, küçük kardeşim Kül Tigini gözeterek oturdum. Inançu Apa Yargan Tarkan adını verdim. Onu övdürdüm.*²⁸⁸

Yazıtın bu kısmında Bilge Kağan, kağan olarak başa geçtiği sırada küçük kardeşi Kül Tigin’i gözeterek kağan oturduğu yazmaktadır. Başa geçtikten sonra ise Kül Tigin’e “*Inançu Apa Yargan Tarkan*” unvanını verdiğini ve onu övdürdüğünü görmekteyiz. Eski Türk töresine göre ad verme işlemi iki kez olmaktadır. Birincisi kişi doğduktan sonra verilen addır, ikincisi ise kişi 14-16 yaşına gelip yetişkinliğe geçtiğinde verilen er adıdır. Er adı yapılan kahramanlıklarla alınmaktadır.

²⁸⁴ Thomsen, 148-149.

²⁸⁵ Kâşgarlı Mahmut(a), 7.

²⁸⁶ Caferoğlu, 73.

²⁸⁷ Ergin, 14-15.

²⁸⁸ Ergin, 30-31.

3.1.3 Bilge Kağan Yazıtı

Kül Tigin yazıtının doğu yüzündeki satırlarla Bilge Kağan yazıtının doğu yüzündeki satırlar benzerlik gösterdiği için, aynı olan satırlar mevcuttur. Bu sebepten Bilge Kağan yazıtında ad alma ile ilgili geçen yerlerin aynıları bu yazıttan bahsederken kullanılacaktır.

Bars Beg] erti. kagan atıg bunda biz birtimiz.

Bars bey idi. Kağan adını burda biz verdik.²⁸⁹

Yazıtın bu satırın bu kısmında Bars adlı beyi kağan adı verilerek onu beylikten kağanlığa kendilerinin oturttuğu söylenmiştir.

kara budun kaganım kelti tip ög(di ...]ka at birtim. Kiçig atlıg[...].

Halk kütlesi kağanım geldi diyip övdü ... ad verdim. Küçük adlı ...²⁹⁰

Bilge Kağan burada kendisini öven halka ad verdiğini söylemiştir.

Men tokuz yigirmi yıl şad olurtum, to[kuz yigir]mi yıl [kagan olu]rtum, il tutdum. Otuz artukı bir [...]

Ben on dokuz yıl şad olarak oturdum, on dokuz yıl kağan olarak oturdum, il tuttum. Otuz bir ...²⁹¹

Bilge Kağan amcası kağan oturduğunda on dokuz yıl şad unvanını kullanarak Türk milletinin batı kısmının başkanı olmuştur. Amcası kağan öldükten sonra ise on dokuz yıl kağan olarak oturmuştur.

3.1.4. Tonyukuk Yazıtı

Tonyukuk yazıtında Bilge Kağan'ın babası İltiriş Kağan döneminde İltiriş'in sağ kolu Tonyukuk ile yaptığı savaşlar ve İltiriş Kağan'ın, Tonyukuk'un kahramanlıklar anlatılmaktadır. Bu yazıtta İltiriş Kağan olduktan sonra Tonyukuk'un aldığı unvanları görmekteyiz. Bu unvanlar “Bilge Tonyukuk”, “Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan”, “Tonyukuk Boyla Baga Tarkan”, “Apa Tarkan”²⁹² dır.²⁹³ Bu unvanların ve görevlerinin geçtiği yerler ise şu şekildedir.

İltiriş Kagan boluyın biriye Tabgaçig öngre Kıtanyig yırıya Oguzug öküş ök ölürti. Bilgesi çabışı ben ök ertim.

²⁸⁹ Ergin, 38-41.

²⁹⁰ Ergin, 50-51.

²⁹¹ Ergin, 38-39.

²⁹² Taşağıl, 2021, 81.

²⁹³ Erhan Aydın, **Türklerin Bilge Atası Tonyukuk**, Kronik Kitap, İstanbul: 2021, 69.

İltiriş Kağan olunca güneyde Çini, doğuda Kıtayı, kuzeyde Oğuzu pek çok öldürdü. Bilicisi, yardımcısı bizzat bendim.

Yazıtın bu kısmında İltiriş Kağan olduktan sonra Tonyukuk ile birlikte Çin'i, Kıtay'ı ve Oğuzları yendikleri geçmekte ve bu dönemde Tonyukuk “bilici” ve “çabış” unvanını kullanmıştır. Çabış unvanı burada yardımcı manasında kullanılmıştır. Çabış unvanı bir askeri terim olan çavuşun eski Türkçede kullanımıdır. Çabış(çavuş) kelime manası olarak “askeri (kumandan), idari (sivil muhafız, haberci), diplomatik (elçi)”²⁹⁴ şeklindedir.

Azkınya Türk [budun?] yoriyur ermiş, kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş, ol iki kişi bar erser sini Tabgaçığ ölüртеçi tir men, öngre Kıtanyığ ölüртеçi tir men, bini Oguzug ölüртеçi ök tir men,

*Azıcık Türk milleti yürüyormuş; kağanı cesur imiş; müşaviri bilici imiş; o iki kişi var olursa seni, Çini öldürecek derim; doğuda Kıtayı öldürecek derim; beni, Oğuzu da öldürecek derim;*²⁹⁵

Tonyukuk yazıtının birinci taş güney yüzünde geçen bu cümlede Oğuz boyu Çin ile birlik olabilmek için Çin'e, İltiriş Kağan ve Tonyukuk hakkında söyledikleri sözler aktarılmıştır. Bu kısımda geçen “ayguçı” unvanı Tonyukuk'un unvanlarından biridir. Ayguçı (Aygucı) kelime manası ile “devlet baş müşaviri, devlet meclis başkanı, belki başbakan” olarak geçmektedir.²⁹⁶

3.1.5. Ongin Yazıtı

Ongin yazıtı Taçam adlı bir Türk beyi adına dikilmiştir. Babası Baga Tenriken'in Çin ve Oğuzlarla girdiği mücadeleleri ve kendi kahramanlıklarını bu yazıtta bahsedilen konudur. Ongin yazıtında ad, unvan verme tabirleri geçmektedir. Bu yerler şu şeklidir:

Baga tenriken yin(?) anda yorumuş işiğ küçün bermiş ... tenriken ke işiğ bertin teyin yarlıkamış şad atıg anda bermiş boltukda tokuz oguz teğ yagi ermiş

*Baga Tenriken (yin ?) orada yirfimiig; igini güicfinii vermiş. Tenrikene işini verdin diye taltifetmiş. Şad adını orada vermiş oldukta Dokuz Oğuzlara kadar düşman imiş*²⁹⁷

²⁹⁴ Donuk, 92.

²⁹⁵ Ergin, 66-67.

²⁹⁶ Donuk, 2-3.

²⁹⁷ Orkun, 128-129.

Buradan da anlayacağımız gibi şad unvanı verdiğiinden bahsetmektedir.

3.1.6. İhe Hüşotu Yazıtı

İhe Hüşotu yazıtı Küli Çur adlı bir Türk beyi adına dikilmiştir. Yazıt Küli Çur adlı beyin yaptığı savaşlardan ve kahramanlıklardan bahsetmektedir. Bu yazıtta ad alma, unvan verme tabirleri geçmektedir. Bu tabirlerin geçtiği yerler ise şu şekildedir:

Işbara çıkan küli çur bolmuş

*Işbara Çıkan Küli çur olmuş*²⁹⁸

Işbara eski Türk töresinde verilen bir unvandır. Bu unvanın kelime tanımı eski Uygur Türkçesi sözlüğünde “yüksek bir rütbe” olarak yapılmıştır.²⁹⁹Küli Çur bu unvanı kazanmış ve işbara olarak ad almıştır. Aynı zaman da Küli Çor(Çur) adlı bey adında bulunan unvanını da görmekteyiz. Bu unvan “Çor” unvanıdır. “Çor” kelimesi devrin en büyük unvanlarından biridir.³⁰⁰ Hükümet görevlilerinin taşıdıkları unvanlardan biridir.³⁰¹

3.1.7. Suci Yazıtı

Suci yazıtı Boyla Kutlug Yargan adlı kişi adına dikilmiştir. Yargan adlı beyin şanından, şöhretinden bahseden bu yazıtta Yargan Bey uzun yıllar yaşam sürdürdüğü ve sonunda öldüğü görülür. Bu yazıtta unvanından bahsedilmiştir.

Uygur yirinte yaglakar ka ata kel[tim] kırkız oğlu men, boyla kutlug yargan men, kutlug бага tarkan üge buyruki men.

*Uygur yerinde (ben) Yaglakar kan Ata geldim. Ben (bir) Kırgız oğlu Boyla Kutlug Yargan, Kutlug Baga Tarkan'ın buyruklarının ügesi*³⁰²

Suci yazıtında geçen bu kısımda Yargan adlı kişinin eski Türklerde hanedan ailesinde olan kişilere verilen kutlug unvanını kullandığını görüyoruz. Bir sonraki kısımda ise Kutlug Baga Tarkan isminden bahsedilir. Burada ise yine kut almış kutlug unvanını kullanan ve aynı zamanda tarkan unvanını kullanan Baga Tarkan'ı görüyoruz.

3.1.8. Şine Usu Yazıtı

Şine – Usu yazıtı Uygur yazıtları arasında en kapsamlı olanıdır. Yazıt 1909 yılında Moğolistan Şine Usu gölü havalisinde G. J. Ramstedt tarafından bulunmuştur.³⁰³

²⁹⁸ Orkun, 136.

²⁹⁹ Caferoğlu, 87.

³⁰⁰ Sümer, 34.

³⁰¹ Taşağıl, 2021, 67.

³⁰² Orkun, 159.

³⁰³ Erhan Aydın, **Şine Usu Yazıtı**, Çorum: Karam Yayınları, 2007, 21.

*Üç karluk yablak sakınıp teze bardı, kurya on ok(k)a kirti, lagzın yılka t[okıdım?]
tay bilğe tutukıg yabgu atadı, anda kisre kanım kağan uçdı,*

*Üç Karluklar fena düşünüp kaçıp gitti. Geride (garpta) On oklara girdi. Domuz
yılında [747] harp yaptım Tay Bilge Tutuğu.. Yabgu ünvanını verdi. Ondan sonra
babam Hakan öldü. Avam halkın (?) çok asker, at sürüsü.....³⁰⁴*

Şine Usu yazıtının bu kısmında Tay Bilge Tutuğu kısmından sonra Yabgu unvanının verildiğini görüyoruz.

*Ol ay biş yeğirmike keyre başı üç birküde tatar birle katı tokıdım, sınarı budun içikdi
sınarı b[udun ... k ?]a kirti, anda yana tüşdim, ötüken irin kışladım, yağıda boşna
boşanaladım, eki oğluma yabgu şad at birtim, tarduş tölis budunka birtim,*

*O ayın on beşinde Keyre başında Üç Birkü'de Tatarlar ile kuvvetle çarpıştım. Bir kısım
halk itaat etti. Bir kısım halk ... girdi. Orada tekrar dinlendim. Ötüken yerinde
kışladım. Düşmandan kurtularak kurtulalım iki oğluma Yabgu, Şad adını verdim.
Tarduş, Tölis kavmi(nin üzerine) verdim.³⁰⁵*

Yazıtın bu kısmında Tatarlar ile yapılan mücadeleden sonra iki oğluna yabgu ve şad unvanlarını verdiğini görüyoruz.

*yaka anda yakaladım, çık budunka tutuk birtim, işbaras tarkat anda ançulad[ım],
hududu orada tayin ettim. Çık kavmine Tutuk verdim. İşbaralar, Tarkanlar tayin
ettim.³⁰⁶*

Yazıtın bu kısmında Türk töresinde yer alan unvanlardan *İşbara*³⁰⁷ ve *Tarkan'dan*³⁰⁸ bahsedilmiştir. Türk töresinde yer alan ad ve unvan verme geleneği çok önemlidir. Düzensiz olarak görülen Türk kavminin ne denli sistematik düzenlendiğini bu unvan verme adeti ile görüyoruz. Türk devleti, töresince düzenlenmesi Türk devletlerinin eski dönemlerde de sistemli olarak kurulduklarının kanıtı bu unvanlardır.

3.1.9 Bömbögör Yazıtı

Bömbögör yazıtı bir Türk konçuyunun mezar taşı olması ve kısada olsa içerisinde yer alan bilgilerden fazla fazla yararlanılacağı bir eserdir. Yazıtta ayrıca Türk

³⁰⁴ Orkun, 166.

³⁰⁵ Orkun, 170.

³⁰⁶ Orkun, 174.

³⁰⁷ Donuk, 18.

³⁰⁸ Donuk, 40.

töresince verilen unvanlarla ilgili bilgi olması açısından tezin bu kısmı için önemlidir. Bu yazıtta yer alan unvanın geçtiği yer şu şekildedir.

kutlug konçuyun il bilga konçuyun toltunu : karluk kubrab toltunladı

*kutlu konçuyun il bilge konçuyun kabri : Karluk(lar) toplanıp toprağa verdi*³⁰⁹

Yazıtta geçen konçuyun “kutlug” unvanını kullandığını görmekteyiz. Kutlug unvanı Türk devlet töresinde devlet hanedan üyelerine verilen bir unvandır. Tanrıdan kut alan hanedan üyelerine kutlug unvanı verilmektedir. Bu yazıtta gördüğümüz gibi kutlug unvanı hanedanın sadece erkek üyeleri için kullanılmadığını kadınlar içinde kullanıldığını görmekteyiz. Konçuy Çince “hükümdarın kızı”³¹⁰ olarak geçmektedir. Prenses manasındadır. Bu yazıt bir Türk prensesine aittir. Burada ki kutlug unvanı kağanın kızı için kullanılmıştır.

3.1.10. Karı Çor Tigin Yazıtı

Çin imparatoruna yardıma giden bir Türk prensi olan Karı Çor Tigin adına Çin imparatoru tarafından yaptırılan bu yazıtta geçen unvanlar şu şekildedir:

Bu k(i)m(i)ng tis(e)r, b(e)zg(e)k yağl(a)k(a)r, kan atı : ç(a)b(i)ş tig(i)n : oğlu kan tutuk, atışı : böğü : bil(-)ge : t(e)ngri kan inişi k(a)rı çor tig(i)n sını yogı : t(a)bg(a)ç, kan, yogl(a)dı, l(a)gzın, yıl, (a)lt(i)nç, ayka, yiti : yangıka

*“Bu (mezar) kimin(dir)? / Bu (mezarda yatan) kim(dir)?” dese(niz): (Bu mezar): Titretici / korkutucu / heybetli Yaglakar Han (boyundan / sülalesinden birine aittir). (Onun) adı (ve şeceresi şöyledir): Çabış Tigin’in oğlu: Han Tutuk(un) yeğeni; Böğü Bil- -ge Tengri Han(in) küçük kardeşi; Karı Çor Tigin. (Karı Çor Tigin’in) mezarı (ve) yoğ / ölü (tören)i Tabgaç / Çin İmparatoru (tarafından) yapıldı Domuz yılı(nın) altıncı ayının yedisinde.*³¹¹

Yazıtta geçen Çabış Tigin adı Türk töresinin unvanlarından “çabış” ve “tigin” den gelmektedir. Karı Çor Tigin’in adı ise “çor” ve “tigin” den gelmektedir. Çabış(çavuş) kelime manası olarak “askeri (kumandan), idari (sivil muhafız, haberci), diplomatik (elçi)”³¹² şeklindedir. Tigin³¹³ ise eski Türk töresinde yer alan unvanlardandır ve

³⁰⁹ User, 64.

³¹⁰ Clauson, 635.

³¹¹ Alyılmaz, 20.

³¹² Donuk, 92.

³¹³ Donuk, 48.

hükümdarın çocuklarına verilen unvandır. Çor³¹⁴ ise yine eski Türk töresinde verilen unvanlardan biridir.

3.2. Eski Türk Yazıtlarında İktisadi Hayatta Töre Unsurları

Eski Türk toplumunun ekonomisini belirleyen esas unsur Bozkır coğrafyasında yaşamaları olmuştur. Türk kavmi bozkır ikliminin getirdiği zorluklarla iktisadi hayatını düzenlemiştir. Bu sebepten Türk iktisadi hayatının en önemli unsurunu hayvancılık oluşturmaktadır. Türk iktisadi hayatının binek taşı rolündeki hayvancılık için Türkler geniş otlak arazileri arayışında olmuşlardır. Bu sebepten dolayı yaz ayları daha serin ve taze otlakların olduğu “yaylak” arazilere, kışları daha sıcak ve ot bulabilecekleri “kışlak” arazilere göç etmişlerdir. KOÇAK bu hususta araştırma eserinde şu hususları dile getirmiştir. “Hayvanlarına taze ot sağlamak için Türkler kışlaklardan yaylaklara göç etmişlerdir. Eski Türkler yazın çıktıkları otlak için yaylak adını vermişlerdir.”³¹⁵ Cümleleriyle yaylak tabirine açıklık getirmiş ve “Eski Türkler kışın buldukları yer içinde kışlak demişlerdir. Kışın mevsimin şiddetine karşı barınabilmek için ormanlık yâda rüzgârlara karşı korunaklı derin bir vadi seçilirdi. Aynı zamanda burasının meraları bol, karı az yatan bir yer olmalıydı. Yazın ise bunun aksine sulak ve açık bir yer olması tercih edilirdi.”³¹⁶ Cümleleriyle de kışlak tabirine iyi bir açıklama getirmiştir.

Hayvancılık Türkler için her zaman önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Türkler küçükbaş hayvancılığı yaptığı gibi inek yetiştiriciliği, yük hayvanı yetiştiriciliği ve en önemli unsurlardan at yetiştiriciliği yapmaktadırlar. İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal’ın kaleme aldığı “Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T’ang Tarihi” adlı eserde Türklerin yetiştirdiği hayvanları belirtirken “altı çeşit evcil hayvandan yani, at, öküz, keçi, domuz ve köpek ve kümes hayvanlarından söz edilmektedir.”³¹⁷ tabirini kullanmışlardır. Türk tarihinde hayvancılıkta atın yeri çok önemlidir. Türkler ata çok önem vermişler ve taşıma işleri için farklı atlar, askeriyede kullanmak için farklı cins atlar ve devletin ileri gelenleri için özel cins atlar yetiştirmişlerdir.

³¹⁴ Donuk, 13.

³¹⁵ Koçak, 2019, 215-216.

³¹⁶ Koçak, 216.

³¹⁷ Togan, Kara ve Baysal, 151.

Türk iktisadi hayatının bir diğer önemli unsuru da avcılıktır. Türkler avcı milletlerdir. Türk devlet töresinde avcılık, av avlama çok önem atfetmesi avlanan hayvanların derilerini işleyerek bunları farklı eşyalar yapımında kullanmışlar ve bunun ticaretini yapmışlardır. Türkler avladıkları bu hayvanları yemelerinin yanında deri imalatında kullanmışlardır. Av hayvanlarının derilerini giyim, süs eşyası gibi birçok alanda kullanmış ve ticaretini yapmışlardır. Türk töresinin önemli unsuru olan avcılık sadece iktisadi hayat için önem atfetmemektir. Türk devlet töresinde yer alan süre avcılığı kağanlarla birlikte diğer devlet adamlarıyla, askerlerin eğitimleri için kullandıkları ayrıca sosyalleştikleri bir aktivite niteliği de taşımaktadır.

Kağanlar milletini doyurup belemekle yükümlüdürler. İktisadi hayatın bir diğer unsuru da Türk devlet töresinde kağanların milleti zengin kılmak için Çin'e düzenledikleri baskınlar ve yağmalardır. Türk kağanları halkı sıkıntıya düşeceği vakit Çin devleti üzerine seferler düzenleyerek onları vergiye bağlar ve vergi vermek istemeyenleri yağmalarlardı. Türk ekonomisini düzenleyen bir diğer unsurda ticarettir. Türk milleti el işçiliği yüksek olan bir millettir. Bu alanda dericilik, kuyumculuk, dokuma ve madenlerden yapılan silah gereçleri (kılıç, ok, mızrak gibi) yapılan işçilik örnekleridir. Bu el işçiliğini gündelik hayatta kullandığı gibi ticaretini de yapmışlardır. Eski Türk Yazıtlarında iktisadi hayatla ilgili geçen kavramlar alt başlıklar halinde ifade edilecektir.

2.2.1 Yenisey Yazıtları

❖ E-11 Begre Yazıtı

1892 yılında, V. A. Oşurkov tarafında civarında bulunmuştur. Yazıt 10 satırdan oluşmakta ve taşın dört cephesi de runik yazıyla kaplıdır. Yazıtı ilk olarak Radloff yayımlamıştır.³¹⁸

*beş yigirmi : yaşımda : tabgaç kınga : bardım : er erdemim için : alpun :
altun kümüşüg : egri tebe : elde : kisi : kazgandım :*

*On beş yaşımda Tabgaç hana gittim. Kahramanlık faziletim için yiğitlik
ile altın ve gümüş, eğri deve, ülkede zevce sahibi oldum.³¹⁹*

Bu yazıtta gördüğümüz gibi Türk idari hayatı töresinde yer alan baskınla ilgili Çin'e düzenlenen seferle altın, gümüş, eğri deve ve zevce (eş) sahibi olması geçmektedir.

³¹⁸ Aydın, 2021, 69.

³¹⁹ Şemen, 46.

❖ E-41 Hemçik-Çırgakı

Yazıt, O. Heikel tarafından 1889 yılında Hemçik Irmağı'nın Çırgakı bölgesinde bir kurganda bulunmuştur. Yazıt ilk olarak 1892 yılında O. Donner tarafından yayımlanmıştır. Yazıt 11 satırdan oluşmaktadır ve ilk kez Malov tarafından yayımlanmıştır.³²⁰

*aşnuki atlarım ... biner altı yüz tamka at
Önceki atlarım ... Avda bindiğim altı yüz damga(lı) at.
başça barım yaşça yılki esizim e abda geyik atmak ne ergey
Başlıca varlığım genç at sürüm yazık! Avda geyiği (artık) kim
avlayacak?³²¹*

Bu yazıtta gördüğümüz Türk idari hayatı töresinde yer alan at yetiştiriciliği ile ilgili avda kullanılan at yetiştiriciliği, yılki (genç at) yetiştiriciliğini ve avcılık geleneğini görmekteyiz.

3.2.2. Kül Tigin Yazıtı

*Budunug igideyin tiyin yırıgaru Oguz budun tapa ilgerü Kitany Tataı budun tapa
birigerü Tabgaç tapa ulug sü iki yigir[mi süledim. ... süngüçdüm.
Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kitay, Tataı kavmine
doğru, güneyde Çine doğru on iki defa büyük ordu sevk ettim, ... savaştım.³²²*

Kül Tigin yazıtının bu kısmında Bilge Kağan'ın aç milleti doyurmak için Kitay'a, Tataı kavmine ve Çin'e ordu sevk edip baskın yaptığını görüyoruz.

*Yaling budunug tonlug, çıgany budunug bay kıldım. Az budunug öküş kıldım. Igar
illigde [ıgar kaganlıgda yig kıldım.*

*Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden,
değerli kağanlıdan daha iyi kıldım.³²³*

Yazıtın bu kısmında Türk töresinde yer alan kağanın milletini doyurmak zorunda olduğuyla ilgili yükümlülüklerinden bahseder. Bilge Kağan aç milleti tok kıldığını bahseder.

³²⁰ Aydın, 2015, 103.

³²¹ Şemen, 99-100.

³²² Ergin, 18-19.

³²³ Ergin, 18-19.

3.2.3. Bilge Kağan Yazıtı

Öt]üken [yış]da yig i[di ermiş. il [tutsık yir Ö]tük[en] yış ermiş. [Bu yirde olurup Tabgaç budun] birle tüz[ültüm. Al]tun kümüş işgi[ti] kutay bungsuz ança birür.

Ötüken ormanından iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor.³²⁴

Bilge Kağan'ın verimli Ötüken ormanı coğrafyasını il tutup Çin'i vergiye bağladığını görüyoruz. İktisadi hayatta Çin üzerine düzenlenen seferlerle gelirler elde edildiği görülmektedir.

Uygur il[t]eber yüzçe erin ilg[er]ü t[ezip bardı? ...] [. . .]ti. Türk budun aç erti. Ol ylık alıp igit[t]im.

Uygur valisi yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitti Türk milleti aç idi. O at sürüsünü alıp besledim.³²⁵

Yazıtın bu kısmında Bilge Kağan aç olan Türk milletini doyurmak için at sürüsünü alıp yetiştirdiğinden bahseder. At besleyiciliği Türk iktisadi töresinde yer alan hayvancılığın önemli bir unsurudur. Hayvancılığın Türk ekonomisinde ne denli önemli olduğunu bu kısımdan anlayabiliriz. Aç olan milleti doyuracak kadar ekonomiye destek verdiğini görüyoruz.

sarıg altun]n ürüng kümüşin kırgağlıg kutayın kinlig işg[itis]in özlük atın adgırın kara k[işin] kök teyengin Türküme budunuma kazganu birtim, iti birtim. [...]n bungsuz kiltım.

Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanı verdim, tanzim edi verdim ... kedsiz kıldım.³²⁶

Bilge Kağan milletini zengin kılmak için onlara karşı vazifesini yerine getirdiğini görüyoruz. Kara samur ve mavi sincap tabiri kürk hayvanları olduğu için kürk ticareti için önemli hayvanlardır.

Budunug igideyin tiyin yırıgaru Oguz budun tapa ilgerü Kitany Tatabí budun tapa birigerü Tabgaç tapa iki yigir[mi süledim. ... süngüçdüm. Anda kisre tengri yarlıkaduk üçün kutum ülügümbar üçün ölteçi budunug [tirgür]ü igit[t]m Yalınğ budunug tonlug,

³²⁴ Ergin, 56-57.

³²⁵ Ergin, 50-51.

³²⁶ Ergin, 60-61.

çıgany budunug bay kıldım. Az budunug öküş kıldım. Igar illigde ı[gar] kaganlıgda yig kıldım.

Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru; doğuda Kitay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çine doğru on iki defa büyük ordu sevk ettim, ... savaştım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım.³²⁷

Bilge Kağan milletine karşı sorumluluklarını yerine getirip yaptığı seferlerle onları fakirken zenginleştirdiğini görüyoruz. Türk töresi gereği kağan halkını gözetmekle, korumakla, onları zenginleştirmekle zorunludur ve Bilge Kağan'ın bu sorumlulukları yerine getirdiğini görmekteyiz.

3.2.4. Tonyukuk Yazıtı

Tinsi Oglı aytıgma tagkca tegmiş idi yok ermiş. Ol yirte ben bilge Tonyukuk tegürtük için sarıg altun ürüng kümüş kız kuduz egri tebi ağı bungsuz kelürti.

Tinsi Oğlu denilen dağa ulaştığı hiç yokmuş. O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kız kadın, eğri deve mal zahmetsizce getirdi.³²⁸

Tonyukuk yazıtının bu kısmında Tinsi Oğlu denilen dağa Tonyukuk sayesinde gidildiği ve İltiriş kağanla millete hazine getirdikleri görülüyor. Burada Türk töresinde ekonomiyi güçlendirmek için yapılan baskınlar ve seferler sayesinde getirilen hazineden bahsedilmektedir.

3.2.5. İhe Hüşotu Yazıtı

....:kazgandı: artuk: yilkıg iğiti.

....:kazandı. Pek çok sürüsünü çoğalttı.³²⁹

Yazıtın bu kısmından önce silinmiş bir kısım olsa gerek ki bir bilgi verilmemektedir. Bu kısımda ise yıllık sürüsünü çoğalttığından bahsedilir. Yılkı sürüsü yetiştiriciliği, yıllık sürüsü sahibi olmak o dönemin zenginliğidir.

3.2.6. Suci Yazıtı

küm surugım küin togusuka batsıka teğdi. bay bar ertim. ağılım on yilkım sansız erti

³²⁷ Ergin, 42-43.

³²⁸ Ergin, 78-79.

³²⁹ Orkun, 139.

*Şan, şöhretim gündoğusuna, batısına değdi. Zengin idim. Ağulum on, at sürüm sayısız idi.*³³⁰

Suci yazının bu kısmında Boyla Kutlug Yargan'ın zenginliğinden, şöhretinden bahsederken at sürüsünün çokluğuna dikkat çekilmiştir. Buradan eski Türklerde büyük at sürülerine sahip olanlar kişiler zengin olduğunu çıkarıyoruz.

3.2.7. Şine Usu Yazıtı

Burguda yetdim törtünc ay tokuz yanıka sünişdim, sanıdım, yulkısın barımın kızın kudazon kelürtim, bişinç ay udu kelti

*Buguda yetişdim. Dördüncü ayın dokuzuncu günü harp ettim, mızrakladım. At sürüsünü, mallarını, kızını, karısını (?) getirdim. Beşinci ay uyarak geldi.*³³¹

Yazıtın bu kısmında yendiği diğer Türk boylarından aldığı ganimetlerden bahseder. Yazıtta ayrıca yaylak ve kışlak tabirleri de geçmektedir. Eski Türk töresinde sürüleri otlatmak için yazları yaylaklara kışları kışlaklara göçüldüğü görülür. Bozkır hayvancılığında bu töre kullanılmıştır. Bozkır iklim koşullarına uyum sağlamak için böyle yapılmaktadır.

*anda yana tüşdim, ötüken rin kışladım,
orada tekrar dinlendim. Ötüken yerinde kışladım*³³²

Burada gördüğümüz gibi kışlak tabiri kullanılmıştır.

3.3. Eski Türk Yazıtlarında Evlilik Uygulamalarında ve Usullerinde Töre

Eski Türklerde aile toy düzenleyerek yapılan evlilik doğrultusunda oluşan ailenin en küçük birimidir. Eski Türklerde yetişkinliğe giriş yaşı olan 14-16 yaşlarından sonra kişiler evlenebilmekteydi. Eski Türk töresince aile koruma altına alınmıştır. Ailenin devamlılığı töre tarafından güvence altına alınmıştır. Aile üyelerinde “Ben ölürsem çocuklarım ve eşim ne olur”³³³ diye bir kuşku ve korku olmaması “töre”nin aile fertlerine verdiği güvencenin sayesinde dir. Ailenin reisi konumundaki beyin hayatını kaybetmesinden sonra ailesine, çocuklarına kimin bakacağı törece tayin edilmiştir.

Eski Türk töresinde evlilik hukukunda bir baba oğlunu evlendirmek için kızın ailesine kalın vermekle yükümlüdür. Kalın günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Kalın

³³⁰ Orkun, 156.

³³¹ Orkun, 168.

³³² Orkun, 170.

³³³ Mehmet Mandaloğlu, İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 33, 2016, 136.

şimdilerde başlık parası, süt parası olarak bilinmektedir. Kalın Türklerde alım satım işlemi olarak kullanılmamıştır. Kızın ailesine kızlarını yetiştirdikleri ve terbiyesini verdikleri için bir vefa borcu gibi görülmüştür. Bu kısmıyla başlık parasından farklı görülebilir. Türklerde kız hiçbir zaman bir mal olarak görülmemiştir. Türk töresinde oğlunu evlendirmekle yükümlü olan baba kalın hakkını ödemek zorundadır.³³⁴

Eski Türklerde evlilik büyük şölenlerle kutlanmaktadır. Bu hususta Koçak eserinde şu bilgileri kullanmıştır. “Evlenmeye karar vermiş bir erkek ve kız için önce devreye araçlar girerdi. Bu araçlara “arkuçı” denmekteydi. Ailelerin onayını aldıktan sonra evlenme süreci başlar ve söz kesilirdi. Erkek tarafı “kalın” vermektedir ve kız tarafı “çeyiz” getirmektedir. Daha sonra şölenler ve kutlamalara geçilirdi. Düğün yemeği(küden) tertiplenir ve düğün yemeği için kurbanlar kesilirdi. Düğün için halka açık toy düzenlenir ve bu toyda çeşitli oyunlar, eğlenceler düzenlenirdi. Evlenen kıza “gelin”, oğlana ise güvey denirdi.”³³⁵ Bu değerli bilgiler ışığında eski Türk töresince evlenmenin ve düğünün nasıl gerçekleştiği hakkında bilgiler edinmekteyiz. Eski Türk yazıtları bu bilgilere ulaşabileceğimiz önemli eserlerdir. Evlilik, kız verme, kız alma ile ilgili eski Türk yazıtlarında geçen tabirler şu şekildedir:

3.3.1. Yenisey Yazıtları

❖ E-11 Begre Yazıtı

1892 yılında, V. A. Oşurkov tarafında civarında bulunmuştur. Yazıt 10 satırdan oluşmakta ve taşın dört cephesi de runik yazıyla kaplıdır. Yazıtı ilk olarak Radloff yayımlamıştır.³³⁶

tör apa : içreki ben biş yigirmi yaşda : alınmışım künçuyum : bun

adırdıldım : esizim : kün : ay : azdım :

Tör Apa'nın İçrek'iyim. On beş yaşında aldığım eşimden yazık ayrıldım.

*Güneşimden ayımdan uzaklaştım.*³³⁷

E-11 Begre yazıtında on beş yaşında evlendiğini görüyoruz Türk töresinde 14-16 yaşları arası yetişkinliğe giriş yaşı olduğu için bu yaşlarda evlilik normal karşılanıyordu.

³³⁴ Mandaloğlu, 143.

³³⁵ Koçak, 2019, 144-146.

³³⁶ Aydın, 2021, 69.

³³⁷ Şemen, 45-46.

❖ E-51 Tuva “D” Yazıtı

Yazıt S. V. Kisilev tarafından 1936 yılında bulunmuştur. Yazıtın kazındığı taşın birinci kısmında iki satır ve damga, ikinci kısmında ise diğer iki satır vardır.³³⁸

yeti iç eşim e : esiz e: eşim e : esiz e

eşim uğrın a: altı er balbarım

Yedi iç eşim hey! Yazık! Eşim hey! Yazık!

Eşim uğruna altı er balbalım³³⁹

E-51 Tuva yazıtında Yedi iç eşim dikkat çekici bir tabirdir burada cariyelerinden bahsettiğini düşünebiliriz. Ayrıca eşi için altı kişiyi öldürdüğünü ve onları balbal diktiğini yazmaktadır.

3.3.2. Kül Tigin Yazıtı

Kül Tigin yazıtında evlilik ile ilgi geçen yer aşağıdaki gibi aktarılmıştır.

Bars beg erti kagan atı bunda biz birtimiz. Singilim kunçuyug birtimiz.

*Bars bey idi. Kağan adını hurda biz verdik. Küçük kız kardeşim prensesi verdik.*³⁴⁰

Bilge Kağan kardeşi adına yazdırdığı Kül Tigin yazıtında Bars adlı beye kız kardeşlerini(kunçuy) verdiklerini yazmaktadır.

3.3.3. Bilge Kağan Yazıtı

Bilge Kağan yazıtında evlilik ile alakalı Türgiş Kağan'ı ile karşılıklı kız alıp vermişlerdir. Bu kısım şu şekilde aktarılmıştır.

[. . . T] ürgiş kaganka kızım[in ...] ertingü [ulug] törün alı birtim. Tür[giş Kağan] kızın ertingü ulug törün oğluma alı birtim. [... ertingü u]lug [törün alı] birtim,

*Türgiş kağanına kızımı ... fevkalade büyük törenle alı verdim. Türgiş kağanının kızını fevkalade büyük törenle oğuluma alı verdim ... fevkalade büyük törenle alı verdim*³⁴¹

Bilge Kağan kızını Türgiş Kağanına vermiş ve onun kızını kendi oğluna almıştır. Burada Türk töresinde yer alan karşılıklı kız alıp verme işlemi ile akrabalık ilişkileri geliştirilmek istenmiştir.

3.3.4. Suci Yazıtı

Suci yazıtında evlilikle ilgili tabir olan kalın töresi ile ilgili bir kısım geçmektedir. bu kısım şu şekilde aktarılmıştır.

³³⁸ Aydın 2015, 124.

³³⁹ Şemen, 121-122.

³⁴⁰ Ergin, 14-15

³⁴¹ Orkun, 60-61.

*İnim yiti, urım üç kızım üç erti. Ebledim oğlumun, kızımın kalınsız birtim
Küçük kardeşim yedi, erkek evladım üç, kızım üç idi, oğlumu evlendirdim. Kızımı
cihazsız verdim.*³⁴²

Suci yazıtının bu kısmında oğlunu evlendirdikten sonra kızını Türk töresinde yıllarca var olmuş kalın hukukunu görmekteyiz. Ama kızını verirken kalınsız vermiştir. Buradan anladığımız kalın hukukunda istenirse kızın ailesi kalın almadan kızlarını verebiliyorlardı.

3.4. Eski Türk Yazıtlarında Evlatlık Alma Usullerinde Töre

Eski Türk devlet geleneğinde öksüz kalan çocuklar için töre de sahiplenme usulü vardı. Türkler savaşlarda esir alınan kişiler arasında kimsesiz çocuklar ve savaş esnasında hayatını kaybedenlerin çocukları aileler tarafından evlatlık olarak alınarak sahiplenilirdi. Sahiplenilen bu çocuklar evlatlık alan aile tarafından kendi öz çocuklarından farklı görülmezlerdi.

Evlatlık edinme hususunda iki konu vardır. Birincisi kendi soyundan gelen (yakın akraba) çocukları evlatlık edinme ve ikincisi ise yabancılardan evlatlık alma şeklindedir. Kazak-Kırgız evlatlık alma hususunda Abdülkadir İnan araştırmasında şu sözleri aktarmıştır: “a) Evlâtlık edinme için yapılan törende baba çadırının ocağına çocuğun eliyle yağ parçası atılması. b) Kesilen kurbanlığın “Bozkaska” yani alında leke ve işaret bulunan hayvan olması; c) Evlâtlığa “aşıklı kemik” verilmesi; d) Evlâtlık analığının memelerini emmesi veya sembolik olarak dokunması, törende yaşatılan bütün bu unsurlar ata (cedd-i âlâ) ruhu veya boy koruyucusu sayılan ruhun şerefine yapılan şamanî âyin ve kurban törenlerinde görülen unsurlardır.”³⁴³ Bu hususlar yabancıdan olmayan evlatlık için geçerlidir.

Türk destanlarında evlatlık edinme töresinde evlat sahibi olmayanların aynında evlat sahibi olanlarda evlatlık aldığı tasviri vardır.³⁴⁴ Evlatlık edinme ile ilgili Türk yazıtlarında da önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler alt başlıklar altında ifade edilecektir.

³⁴² Orkun, 157.

³⁴³ Abdülkadir İnan, Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt VI, Sayı 3, 1946, 131.

³⁴⁴ İnan, 1946, 133.

3.4.1. Yenisey Yazıtları

❖ E-6 Barık II (Barlık II) Yazıtı

Yazıt 1891 yılında Barık Irmağı kıyısında D. A. Klementz tarafından ortaya çıkarılmıştır. Yazıt 4 satırdan oluşmaktadır ve ilk olarak Radloff tarafından yayımlanmıştır.

*köni tirig : üç yaşımnda : kaçsız : boldum [k]ülüg totok : eçim : kişi : kıldı
Köni Tirig. Üç yaşımnda babasız (yetim) kaldım. Külük Totog amcam ~
ağabeyim beni büyüttü.*

Köni Tirig adlı kişi üç yaşında iken babası öldükten sonra amcası ve ağabeyi tarafından evlatlık olarak büyütülmüştür. Bu yazıttan da anlaşıldığı gibi eski Türklerde evlatlık alınan çocuk ilk olarak birinci dereceden aile yakınlarına verilmektedir.

❖ E-32 Uybat – III Yazıtı

Yazıt 1721 yılında Uybat Irmağı'nın sol kısmında D. G. Messerschmidt ve P. J. Von Strahlenberg tarafından bulunmuştur. Yazıt 17 satırdan oluşmaktadır ve ilk olarak Radloff tarafından yayımlanmıştır.³⁴⁵

*altı : yaşımnda kaçsıradım : bilinmedim : eçiçim yıta : adır<ın>dım : abçı
açığ a : içiçim e : kaçsız : erdem[lig begim] erti
Altı yaşımnda babasız kaldım. Bilmedim. Amcacığım hey! Yazık!
Ayrıldım. Avcı amcacığım hey! Babasız faziletli beyim idi.³⁴⁶*

E-32 Uybat – III yazıtında altı yaşında babasız kaldıktan sonra amcasını zikretmesinden anladığımız üzere amcası yetiştirmiştir.

❖ E-45 Köjeelig-hovu

Yazıt, 1916 yıllında Ucaar ve Boom dağları arasında yer alan Ecim Irmağı yakılarında Köjeelig-Hovu bölgesinde A. V. Adrinov tarafından bulunmuştur. Yazıt on satırdan meydana gelmektedir ve ilk olarak Malov tarafından yayımlanmıştır.³⁴⁷

*bêş : yaşımnda : kaçsız : kalıp : tokuz : yëgirmi : yaşımğa ögsüz bolup : katıgılanıp
: otuz : yaşımğ[a] : öge : boltum
Beş yaşımnda babasız kalıp on dokuz yaşımnda ögsüz olup katlanıp otuz yaşımnda
vezir oldum.³⁴⁸*

³⁴⁵ Aydın, 2015, 91.

³⁴⁶ Şener, 87-88.

³⁴⁷ Aydın, 2015, 113.

³⁴⁸ Şemen, 109-110.

E-45 Köjeelig-hovu yazıtı Çobuç (Çubuç Inal) isimli kişinin adına dikilmiştir. Yazıtın bu kısmında beş yaşında babasız dokuz yaşında annesiz kaldığı aktarılmıştır. Kim tarafından bakıldığı metinde geçmemektedir. Bu kişi otuz yaşına geldiğinde vezir olmuştur.

3.4.2. Kül Tigin Yazıtı

Kül Tigin yazıtında yeğenleri olan ve Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının eser sahibi olan Yollug Tigin'e Bilge Kağan'ın ve Kül Tigin'in sahip çıktıkları bilgisi aktarılmıştır. Bu kısım şu şekilde geçmektedir.

Yigirmi kün olurup bu taşka bu tamaka kop Yol[l]ug Tigin bitidim. Igar oğlanıngızda taygununguzda yigdi igidür ertigiz.

Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara hep Yollug Tigin, yazdım. Değerli oğlunuzdan, evladınızdan çok daha iyi beslerdiniz.³⁴⁹

Kül Tigin yazıtını ve Bilge Kağan'ın yeğenleri ve onların yazıtlarını yazan Yollug Tigin yazıtı yazdıktan sonra bu notu düşmüştür. Yazıtı kaç günde yazdığını söylemesinin yanında kendi evladınızdan çok daha iyi beslerdiniz ifadesin Bilge Kağan ve Kül Tigin'in yeğenlerine evlatlık baktığını onu kendi evlatlarından ayırmadığını hatta üstün tuttuğunu görüyoruz.

3.4.3. Bilge Kağan Yazıtı

Bilge Kağan yazıtında Bilge Kağan'ın öksüz kaldığı bilgileri geçmektedir. Bu kısım şu şekilde aktarılmıştır.

Kangım] kagan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım. Ol törüde üze eçim kagan olurtı.

Olurupan Türk budunug yiçe itdi, yiçe igit[t]i.

Babam kağan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım. O töre üzerine amcam kağan oturdu. Oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti tekrar besledi.³⁵⁰

Bilge Kağan'ın babası İltiriş Kağan öldüğünde Bilge Kağan sekiz yaşındaymış kardeşi Kül Tigin ise daha küçüktür. Babalarının ölümünden sonra yaşları küçük olduğu için töre gereği onların yerine amcaları kağan oturmuştur. İltiriş Kağan'ın ölümü üzerine yerine geçen amcaları kağan büyük ihtimalle Bilge Kağan ve Kül Tigin'i evlatlık olarak besleyip büyötmüştür.

³⁴⁹ Ergin, 30-31.

³⁵⁰ Ergin, 38-39.

Eski Türk yazıtları incelendiğinde evlatlık alma ile ilgili fazla bir bilgiye ulaşılamamış bulunuyorum.

3.5. Eski Türk Yazıtlarında Yas ve Yoğ Töresi Unsurları

Eski Türk töresinde ölüyü defnetme işlemleri için gelenekler mevcuttur. Ölü defnedilirken töre gereği tören düzenlenirdi. Bu düzenlenen törene “yoğ” denmektedir. Yoğ töreni ölü gömüldükten sonra veya henüz gömülmeden yapılmaktaydı. Eski Türklerde ölen kişi için gömme işlemi yapılırdı. Ölen kişinin bedeni toprağa direk verildiği gibi yakarak ve yahut mumyalanarak ta toprağa verilir. ³⁵¹ Eski Türk töresince ölen kişi çadıra konur ve onun için kurbanlar kesilip çadırının önüne konurdu. Daha sonra atlara binilerek çadırın etrafında yedi kez dönülürdü. ³⁵² Ölen kişi için yüzler yaralanır ve göz altlarında yaralar açılarak göz yaşlarıyla kanın karışması sağlanarak “kan ağlama” işlemi yapılırdı. Bu işleme benzer bir işlem Bilge Kağan yazıtında saç kesme ve kulak kesme şeklinde yapılmaktadır. ³⁵³

Türk Töresince cenaze törenlerinde matem yoğunluğunu belli etmek için ağıtçılar getirilirdi. Bu ağıtçılar eski tarihte “yogcı, sıgıtcı” gibi isimler almışlardır. ³⁵⁴ Ayrıca Türk töresinde ölen kişi için çeşitli hediyeler getirildiği bir adette vardır. Bu hediyeler cins atlar, gümüş samurlar, gök sincaplar, altın ve gümüş gibi çeşitlilik göstermektedir. ³⁵⁵ Türk töresince ölen kişi ne kadar kudretli ise cenaze töreni de o kadar ihtişamlı olmuştur. Buna örnek Bilge Kağan için yapılan yoğ törenidir. Ölen kişi için kurbanlar kesilir ve bu kurbanın etleriyle “yoğ aşı” verirdi ve kalanlarını mezarın üstüne asarlardı. ³⁵⁶

3.5.1. Yenisey Yazıtları

Yenisey yazıtları mezar taşı olma özellikleri ve ölen kişilerin öldükten sonra arkasında bıraktıklarından sıkça bahseden yazıtlardır. Yenisey yazıtlarında ise yas ve yoğ törenleri ile ilgili yerleri paylaşacağız.

❖ E-25 Oznaçennaya I

³⁵¹ Koçak, 2019, 277.

³⁵² Koçak, 2019, 279.

³⁵³ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998, 78-79.

³⁵⁴ Koçak, 2019, 280.

³⁵⁵ Koçak, 2019, 280.

³⁵⁶ Koçak, 2019, 281.

Yazıtın ilk söz eden P.S. Pallas olmuştur. Yazıt M. A. Castren tarafından Yenisey Irmağı yakınlarında kurulu Oznacennaya şehri yakınlarında 1847 yılında bulunmuştur. Yazıt 7 satırdan oluşmaktadır ve ilk olarak Radloff tarafından yayımlanmıştır.³⁵⁷

yoğum : ança ermiş adırıldım :

*Cenaze törenim böyle imiş. Ayrıldım.*³⁵⁸

Yazıtın anladığımız üzere cenaze töreni yapılan Küç Køl Totok'un yazıtı ölümü üzerine dikilmiştir. Bu cümle bahsedilmeden önce yaptığı kahramanlıklar yazıtın içeriğinde paylaşılmıştır. Buradan anladığımız yuğ töreni yapıldıktan sonra dikilen bu taşlara ölen kişinin kahramanlıkları da eklenmektedir.

❖ E-42 Bay-Bulun I

Yazıt 1915 yılında Ulug-Hem Irmağı yakınındaki Bay-Bulun kurganında A. V. Adrinov tarafından bulunmuştur. Yazıt 9 satırdan oluşmaktadır ve yazıtı ilk olarak Malov yayımlamıştır.³⁵⁹

kadaşım erin : kirü : yoğladınız ... : kim ögüz : beñü : ... indim

*Hısmım, kahramanın cenaze törenini yaptınız. Kem nehri(ne) ebedi olarak indim hey!*³⁶⁰

Öz Toğdı adlı kişi adına dikilen bu yazıtta bu kişinin yaptığı kahramanlıkların yanında hısmı (eşi, dostu, akrabası) onun için yuğ töreni yaptıkları bu şekilde geçmektedir.

Yenisey yazıtları mezar taşları olduğu için yazıtların çoğunda adına dikilen kişinin kahramanlıkları bahsedilmektedir. Arkasında bıraktığı ailesi ve serveti üzerine yakınmalar yapılmaktadır.

3.5.2. Kül Tigin Yazıtı

Kül Tigin yazıtında yas ve yoğ töresi ile aktarılan kısım bizzat Kül Tigin'e ait olan cenaze merasiminin bilgileri ve Bilge Kağan'ın ağzından yazılan bilgiler bulunmaktadır. Bu kısım şu şekilde yazıtta işlenmiştir.

“İnim Kül Tigin kergek boldı. Özüm sakındım. Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı. Özüm sakındım. Öd tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümiş. Ança sakındım. Közde yaş kelser tıda köngülte sığıt kelser yanduru sakındım. Katıgdı

³⁵⁷ Aydın, 2015, 75.

³⁵⁸ Şemen, 69.

³⁵⁹ Aydın, 2021, 141.

³⁶⁰ Şemen, 102-103.

sakındım. İki şad ulayu ini yigünüm oğlanım beglerim budunum közi kaşı yablak boldaçı tip sakındım. Yoğçı sığıtçı Kıtany Tatabı budun başlayı Udarda sengün kelti. Tabgaç kaganda İsiyi Likeng kelti. Bir tümen ağı altın kümüş kergeksiz kelürti. Tüpüt kaganda bölün kelti. Kuriya kün batsıkdaki Soğd Berçik er Bukarak uluş budunda Enik sengün Ogul Tarkan kelti. On ok oğlum Türğiş kaganda Makaraç tamgaçı Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganda Tarduş İnançu Çor kelti. Bark itgüçi bediz yaratıgma bitig taş itegüci Tabgaç kagan çıkana Çang: sengün kelti.

Kül Tigin kony yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay yiti otuzka yoğ ertürtümüz. Barkın bedizin bitig taş[in] biçin yılka yitinç ay yiti otuzka kop alkd[ımı]z. Kül Tigin ö[zi ?] kırk artuk[ı y]iti yaşing[a] bulıt bust[adı] ... bunça bedizçiğ Tuygut ilteber kelü[r]ti.”

Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mâni olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım. İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım. Yasçı, ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabı milletinden başta Udarda general geldi. Çin kağanından İsiyi Likeng geldi. On binlik hazine, altın, gümüş fazla fazla getirdi. Tibet kağanından vezir geldi. Batıda gün batısındaki Soğd, İranlı, Buhara ülkesi halkından Enik general, Oğul Tarkan geldi. On Ok oğlum Türğiş kağanından Makaraç mühürdar, Oğuz Bilge mühürdar geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnan.ç u Çor geldi. Türbe yapıcı, resim yapan, kitabe taşı yapıcısı olarak Çin kağanının yeğeni Çang general geldi.

Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resimini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik. Kül Tigin kendisi kırk yedi yaşında bulut çöktürdü ... Bunca resimciyi Tuygut vali getirdi.³⁶¹

³⁶¹ Ergin, 26-29.

Bilge Kağan küçük kardeşi Kül Tigin'in ölümünden sonra çok üzüldüğünü ama cenazeye katılanların kendilerine zarar vermemelerini istediği için kendini tuttuğunu söylemektedir. Kül Tigin adına yuğ töreni düzenlemiş ve birçok millet bu cenazeye katılmıştır. Kül Tigin'in cenaze töreni çok kalabalık ve hüzünlü olduğu anlaşılmaktadır. Çin kağanından gelen İsiyi Likeng birçok hazine ile bu törene katılmıştır. Kül Tigin için “Yoğçıl, sığıtçıl” adı verilen yasçı ve ağlayıcı getirilmiştir. Eski Türk töresinden günümüze kadar gelmiş bu adet günümüzde ağıtçılar olarak bilinmektedir. Günümüz Türkiye'sinde İç Anadolu bölgesinde Avşar boyuna mensup kişilerin günümüze kadar cenaze törenlerinde sıkça kullanılan ağıtçı, ağıt yakma gibi tabirler Eski Türk töresinden kalma bir uygulamadır. Kül Tigin yazıtında gördüğümüz “Yoğçıl, sığıtçıl” ağıtçıların eski Türkçe kullanımıdır.

3.5.3. Bilge Kağan Yazıtı

Bilge Kağan Yazıtında ilk karşımıza çıkan amcasının ölümünü bize aktarmasıdır. Bu kısım şu şekilde neşredilmiştir.

Ol bilmedükügün için yablakıngın için eçim kagan uça bardı. Başlayu Kırkız kagan[ıg balbal tikdim].

*O bilmemenden dolayı, kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti. Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim.*³⁶²

Bilge kağan amcası kağanın ölümünü Türk milletinin yaptığı kötülüklerden dolayı olduğunu söyledikten sonra amcası kağan öldükten sonra onun için ilk iş olarak Kırgız kağanını balbal diktiğini yazmıştır. Balbal dikme eski Türk töresinde kahraman kişi öldükten sonra onun öldürdüğü askerler kadar balbal dikme adeti vardı.

Ulug oglum agrıp yok bolça Kug Sengünüg balbal tike birtim.

*Büyük oğlum hastalanıp yok olunca Ku'yu, generalı balbal olarak diki verdim.*³⁶³

Bilge Kağan'ın büyük oğlu hastalanıp ölmüştür ve onun için general Ku'yu balbal dikmiştir.

“Bunça kazganıp [kangım kagan ı]t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm. Bukag tutuk [...] kangı Lisün Tay sengün başad[u] biş yüz eren kelti. kokuluk ö[...] altun kümüş kergeksiz kelürti. Yog yıparıg kelürüp tike birti. Çından ığaç kelürüp öz yar[...] bunça budun saçın kulkakın [... b]ıçdı. Edgü

³⁶² Ergin, 40-41.

³⁶³ Ergin, 54-55.

özlük atın kara kişin kök teyengin sansız kelürüp kop koti. Tengri teg tengri yaratmış Türk Bilge [Kagan s]abım: Kangım Türk Bilge Kagan olurtukında Türk amtı begler kisre Tarduş begler Kül Çor başlayu ulayu şadpıt begler öngre Tölis begler Apa Tarka[n] başlayu ulayu şad[pıt] begler bu [...] Taman Tarkan Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ulayu buyruk [...] iç buyruk Sebig Kül İrkin başlayu ulayu buyruk bunça amtı begler kangım kaganka ertingü ertingü ti umug i[tdi? ... T] ürk beglerin budunun ertingü ti umug itdi ögd[i ... kangım] kagan [...] ça ağar taşığ yoğun ığ Türk begler budun i[...]irti. Özüme bunça [...].

Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda uçup gitti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yaptırdım. Bukağ vali ... babası Lisün Tay generalin başkanlığında beş yüz yiğit geldi. Kokuluk altın, gümüş fazla fazla getirdi. Yas töreni kokusunu getirip diki verdi. Sandal ağacı getirip öz ... Bunca millet saçını, kulağını ... kesti. İyi binek atını, kara samurunu, mavi sincabını sayısız getirip hep bıraktı. Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm: Babam Türk Bilge Kağanı oturduğunda şimdiki Türk beyleri, sonra Tarduş beyleri; Kül Çor başta olarak, arkasından şadpıt beyleri; önde Tölis beyleri; Apa Tarkan başta olarak, arkasından şadpıt beyleri; bu ... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ve buyruk ... iç buyruk; Sebig Kül İrkin başta olarak, arkasından buyruk; bunca şimdiki beyler, babam kağana fevkalade fevkalade çok iltica etti ... Türk beylerini, milletini fevkalade çok yüceltti, övdü . . . babam kağan ... ağır taşı, kalın ağacı Türk beyleri, milleti . . . Kendime bunca ...”³⁶⁴

Bilge Kağan’ın oğlu tarafından Yollug Tigin’e yazdırılan bu yazıtta Bilge Kağan’ın cenaze töreni bu şekilde aktarılmıştır. Bilge Kağan’ın ölümü üzerine birçok kavim onu anmak, yüceltmek için gelmiştir. Bilge Kağan’ın yuğ töreni için özel kokular getirildiği tabiri vardır. Eski Türk töresinde yuğ törenleri için özel kokuların olması Türk töresinin cenaze törenlerine ne denli önem verdiğini göstermektedir. Aynı zaman da kağan öldükten sonra yuğ töreninde çeşitli hazinelerin getirildiğini görüyoruz. Ayrıca Türk töresindeki devlet hiyerarşik düzenini yuğ töreninde de görmekteyiz. Bilge Kağan’ın yuğ töreninde milletin saçını kulağını kestiği bahsedilmektedir. Bilge Kağan’ın ölümüne milletin ne denli üzüldüğü de görülmektedir. Türk töresinde bulunan bu adeti Kül Tigin yazıtında da görmekteyiz fakat burada Bilge Kağan

³⁶⁴ Ergin, 54-55.

üzüntüsünü içe attığını ve milletin kaşının gözünün yara almamasını istediğini aktarmıştır.

3.5.6. Tonyukuk Yazıtı

Tonyukuk yazıtında yoğ töreni ile ilgili aktarılan bilgilerde geçen kişi İltiriş Kağan'ın eşi Bilge Kağan'ın annesidir. Bu bilgiler şu şekilde yazıtta işlenmiştir.

On Ok budunu kalısız taşıkmiş tir. Tabgaç süsi bar ermiş. Ol sabıg eşidip kaganım ben ebgerü tüşeyin tidi. Hatun yok bolmış erti. Anı yoglatayın tidi. Sü barıng tidi, On Ok milleti eksiksiz dışarı çıkmış der. Çin ordusu var imiş. O sözü işitip kağanım, ben eve ineyim dedi. Hatun yok olmuştu. Ona yas töreni yaptırayım dedi. Ordu, gidin dedi³⁶⁵.

Tonyukuk yazıtının bu kısımda İltiriş Kağan eşi İlbilge hatunun ölüm haberini aldığında savaş hazırlığı içerisindeymiş. Savaş hazırlığını Tonyukuk'a devredip kendisi İlbilge Hatun'a yoğ töreni düzenlemek için geri dönmüştür. İltiriş Kağan'ın bu hareketinden anladığımız üzere Türk töresinde kadının yeri ayrı ve kadınlar için yapılan cenaze törenlerine önem veriliyordu.

3.5.7. Ongin Yazıtı

Üze tenri kan lüi yılka yetinç ay küçlüğ alp kaganımda adırılı bardınız bilge taçam yugin aluragının kazgandım [su]b yer tenri öd ç kirür (?) erti Üstte gök han eiderha yılında yedinci ayda güçlü, cesur hakanından ayrılı verdiniz. Bilge Taçam cenaze merasimini yapmağa gayret ettim. Yer, su, gök girer (?) idi.³⁶⁶

Ongin yazıtının bu kısmında Işbara Kağan'ın ölümü üzerine cenaze töreni düzenlenmiştir. Işbara Kağan'ın oğlu bu yazıtı dikerken babasını övgüyle anmakta ve onun için bu balbalı diktiğini yazmaktadır. Bu kısımdan şu şekilde bahsetmiştir:

[taçam]ka bitig taşig, kıldım beniğü, kağanım taçam, bilge taçam lü yılka bilge külüg er edgü ka[n] taçam ölti.

Taçama yazıt yaptım. Abide hakanım Taçam Bilge Taçam ejderha yılında. Bilge meşhur er (ve) iyi ha(n) Taçam öldü.³⁶⁷

Yazıtın son kısmında ise şu cümleye yer vermekte:

Işbar(a) tarkan balbalı³⁶⁸

³⁶⁵ Ergin, 74-75.

³⁶⁶ Orkun, 130.

³⁶⁷ Orkun, 130-131.

³⁶⁸ Orkun, 131.

Işbara Tarkan'ın oğlu babası adına bu balbal diktirmiştir. Bu yazıtta geçen cümlelerden anladığımız kadarı ile Türk töresinde ölen kişi adına balbal dikmek önemli bir yere sahiptir. Türk töresinin önemli bir unsurudur.

3.5.8. İhe Hüşotu Yazıtı

Ölüği: anca ermiş erinç: yagıka yalınus: oplayu teğip: oplu kirip: özi kısaga kerğek boltı. Kaga[n]: inişi.... Çur teğın kelip: ulayu tört teğın kelip: ışbara: bilge: küli çurug: yuglatı: bedizin: bedizti: olurtı. [üçü]n bu kazgandı: artuk: yulkıg iğiti. eki(?) teğın kelti: t d..... Çurın: oğlu: yiğen çur: kelti..... in: üçün bunca: budun: kub. rıp: yugladı: bentez ben : bilmez: biliğın: biltükimin: ödükimin bunca: bitiğ: bitidim.

Ölümü böyle imiş; düşmana yalnız hücum edib (etrafi) sarılıp ... (9) ... öldü. ... hakanın küçük kardeşi ... çur teğın gelip onu müteakip dört teğın (daha) gelib Işbara bilge Küli çurun cenaze merasimini yaptı, heykelini yaptırdı. için kazandı. Pek çok sürüsünü çoğalttı. ... iki (?) teğın geldi, ... çur'un oğlu Yiğen çur geldi... için bunca millet toplanıp (?) cenaze merasimini yaptı... bilmez ...; bildiğim, anladığım (gibi) bunca yazıtı yazdım.³⁶⁹

Bir Türk beyi olan Küli Çur'un adına dikilmiş olan yazıtta Küli Çur'un kahramanlıklarından bahsettikten sonra yukarıdaki kısmında Küli Çur'un cenaze töreni ile alakalı kısmından bahsetmiştir. Cenazeye katılanların kimler olduğu bahsedilmiş ve Küli Çur'un nasıl öldüğü kısmı da anlatılmıştır. Düşmanla girdiği savaşta tek kalıp etrafı sarılması üzerine ve üzerine yapılan hücumda öldüğü söylenmiştir. Bu kısımda da gördüğümüz gibi Türk töresinde ölen kişi adına mezar taşları dikilme adetini görmekteyiz. Pek çok milletin bu törene katıldığı anlatılmıştır ki eski Türk töresinde büyük şahsiyetlerin cenaze törenlerine birçok milletin katıldığı da adetlerde gözükmüyor.

3.5.9. İhe Ashete Yazıtı

Tekeş Kül Tudun inişi... yükünir kün bedizmi[ş] azganaz er agar bedişmiş... Kül Tudun inisi Altun Tamgan Tarkan yugin umaduk üçün adırıldımız [a] kalalım [a] ölüğ uyarlıg ermiş kalsım [a] k ogul[la]rı Turgul yelgek; lakzın yıl bardınız [a] siz l adırılmışça sakınur ertimiz adırıl. üze tenri erkliğ m....k miş adırılmış ölüğme.....tr.....yığılayu bertim çiner bedmiş.

³⁶⁹ Orkun, 139-140.

Küçük Tudun'un küçük kardeşi Tekeş ibadet gününde yapmış Azganaz er agar (?) yapmış. Kül Tudun'un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan'ın cenaze merasimini yapamadığımız için ayrıldık. Kalalım. Müteveffa nüfuzlu (?) imiş. [geride] kalmış olan oğulları Turgul, Yelgek; domuz yılında vardınız siz. Ayrıl gibi müteessir idik. Ayrıl. Üstteki kudretli sema ... ayrılmış; ölü olan (=müteveffa) ... ağlayı verdim (Yahud: cenaze merasimi yapıverdim.) Çiner (?) yapmış.³⁷⁰

Bir Türk beyi olan Altun Tamgan Tarhan adına dikilen bu yazıtta ona yapılan cenaze merasimi ile bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerde Altun Tamgan Tarkan'ın öldükten hemen sonra cenaze merasimi yapılamadığını H. N. Orkun'un çevirisinde görüyoruz. Cenaze merasimi iki oğlu gelmediği için yapılamamış ve sonrasında yalınmıştır. Yazıtı diken kişi buna dikkat çekmiştir. Cenaze törenini yazıtı diken kişi yapmıştır. İhe Ashete yazıtını inceleyen bir diğer isim ise Orçun Ünal'dır. Ünal bu yazıt hakkında yeniden okuma ve anlamlandırma için bir makale yazmıştır. Ünal'ın yapmış olduğu metnin günümüz çevirisi şu şekildedir.

Ben) Tekiş Kül Tudun'un küçük kardeşi Yeğen İrkin, (bu mezarı) süsledim. Azgan (adlı) Az(lardan bir) adam (bu mezarı) zengin (süslerle) süsledi. Kül Tudun'un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarkan'ın cenaze töreniyle huzur bulduğumuz için ayrıldık. (Onu) övelim. Ölü mukteldirdi. Başkaldıran // Geride kalan iki Oğlu Torgul (ve) Yelgek, (siz de) domuz yılında (Buradan?) Gittiniz. Yazık! Ülke (?) Ayrılmış (= parçalanmış?) gibi düşünüyorduk. (Buradan) ayrıl (ve) eşkin git! Yukarıdaki Gök (Tanrı) kudretli imiş. Başkaldıran // Geride kalan ik[i çn2 er (bu mezarı) süsledi] Ayrıldık. Başkaldıran[lara] Düşman olduk.³⁷¹

Orçun Ünal'ın yapmış olduğu çeviride H. N. Orkun'un çevirisinden farklı yanları vardır. Bunlardan biri “*Altun Tamgan Tarkan'ın cenaze töreniyle huzur bulduğumuz için ayrıldık*” cümlesinde geçen cenaze töreninin hemen yapılmış şeklinde anlaşılmasıdır. Bu kısımda H. N. Orkun cenazenin sonradan yapıldığını “*Altun Tamgan Tarhan'ın cenaze merasimini yapamadığımız için ayrıldık.*” şeklinde çevirisini yapmıştır. Altun Tamgan'ın cenazesinde Türk töresinin unsurlarından yuglama yapılmıştır. H. N. Orkun bu kısmı “*ağlayı verdim (Yahud: cenaze merasimi yapıverdim.)*” şeklinde çevirmiştir. Başta ağlayı verdim tabirini kullandıktan sonra parantez içinde buranın cenaze merasimini yapmak olabileceğinin de belirtmiştir.

³⁷⁰ Orkun, 313-315.

³⁷¹ Ünal, 274.

3.5.10. Bömbögör Yazıtı

Bömbögör yazıtı bir Türk konçuyunun mezar taşıdır. Türk töresine göre Türk kadını içinde gösterişli cenaze merasimleri düzenlenmektedir. Bu yazıtın adına dikildiği konçuy kutlug unvanına sahip bir kişidir. Kutlug unvanına sahip olması ve konçuy (prens) tabirinin kullanılması bu kişinin bize hanedan üyesi olduğunu göstermektedir. Bu yazıtı inceleyen Hatice Şirin User yazıtın orijinal halinin harf çevirimini, yazı çevirimini ve yazıtın günümüz tercümesini vermiştir. Yazıtın içeriği ise şu şekildedir:

[k]utl(u)[g kunç(u)y(u)n il bilg[ä] kunç[u]y[u]n tolt(u)nı : lw(?) k(a)rluk kubr(a)p tolt(u)nl(a)dı üzä <tährık>ä (a)sra y(ä)rkä : yük(ü)n<t>üküm b(a)r (ä)rti y(a)ñ(i) ltuk(u)m yok : b(a)sm(i)l(l)g : bod(u)n(u)g (?)

Kutlu konçuyun (majesteri Prens) il bilge konçuyun kabri! (?) Karluk(lar) toplanıp toprağa verdi. Yukarıda göğe (Gök Tanrı'ya), aşağıda toprağa (Yer Tanrısı'na) tapınmışlığım var idi; sapmışlığım yok (idi). Basmullı (tebası içinde Basmı olan) halk!³⁷²

İl bilge konçuyun cenaze merasimini Karlukların yaptığını görmekteyiz. Türk töresince ölen kişi için toplanıp cenaze töreni düzenleme adetini burada da görmekteyiz. Eski Türk töresinde kadının yeri ayrı olduğu için ve onlara değer verildiği için onlar içinde cenaze törenleri yine erkeklerle aynı yapılmakta olduğunu bu yazıttan anlamaktayız.

3.5.11. Karı Çor Tigin Yazıtı

Yazıtı inceleyen Türk bilim insanı Cengiz Alyılmaz bu yazıtı Çin'de Çinli bilim insanlarıyla incelemiştir. Yazıtın Çince metninin yanında Köktürk bir yazı yer almaktadır. Uygur prensi Karı Çor Tigin adına yazılan bu yazıtı bizzat Çin hükümdarı yazdırmıştır. Karı Çor Tigin'in Çin hükümdarına ayaklanmaları bastırmak için yardıma gittiği sırada ölmesi üzerine bu yazıt dikilmiş ve cenaze töreni de bizzat Çin hükümdarı tarafından yaptırılmıştır. Yazıtın Köktürkçe yazılmış kısmının içeriğine gelecek olursak Cengiz Alyılmaz şu şekilde incelemiştir:

Bu k(i)m(i)ng tis(e)r, b(e)zg(e)k yağl(a)k(a)r, kan atı : ç(a)b(i)ş tig(i)n : oğlı kan tutuk, atışı : böğü : bil(-)ge : t(e)ngri kan inişi k(a)rı çor tig(i)n sını yogı : t(a)bg(a)ç, kan, yogl(a)dı, l(a)gzın, yıl, (a)lt(i)nç, ayka, yiti : yangıka

³⁷² User, 64.

“Bu (mezar) kimin(dir)? / Bu (mezarda yatan) kim(dir)?” dese(niz): (Bu mezar): Titretici / korkutucu / heybetli Yağlakar Han (boyundan / sülalesinden birine aittir). (Onun) adı (ve şeceresi şöyledir): Çabış Tigin’in oğlu: Han Tutuk(un) yeğeni; Böğü Bil- -ge Tengri Han(in) küçük kardeşi; Karı Çor Tigin. (Karı Çor Tigin’in) mezarı (ve) yoğ / ölü (tören)i Tabgaç / Çin İmparatoru (tarafından) yapıldı Domuz yılı(nun) altıncı ayının yedisinde.³⁷³

Cengiz Alyılmaz’ın inceleyip günümüz çevirisini yaptığı bu yazıtta; yazıtın Karı Çor Tigin adına Çin İmparatoru tarafından bizzat yaptırıldığı yazmaktadır. Bu yazıt Karı Çor Tigin’in cenaze merasimi ile bilgiler içermektedir. Karı Çor Tigin’in övülerek başlandığı bu yazıtta Yoğ töreni Çin İmparatorunca Türk töresine uygun olarak yaptırıldığı görülmektedir. Türk töresince ölen kişinin arkasında yazıt bırakılması adeti gerçekleştirilmiş ve yine törece yazıtlarda ölen kişiyi övme adeti de yapılmıştır.

³⁷³ Alyılmaz, 20.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ÖRFİ HUKUK

4.1. Örfi Hukuk Ne Demektir?

Türklerin İslamiyet'in kabulünden sonra gerek devlet yönetiminde gerekse sosyo-kültürel hayatlarında değişiklikler meydana gelmiştir. Devlet yönetiminde ve sosyo-kültürel yaşantıda İslamiyet'in kabulüyle birlikte İslam hukukuna göre düzenlemeler yapılmıştır. Türklerin İslamiyet'e geçmesiyle eski kanunları hemen bırakılmamış ve eski örf, âdet, gelenek ve görenekler kullanılmaya devam etmiştir. Bunun örneğini Samaniler, Gazneliler ve Karahanlılar'da görmekteyiz. Samaniler daha çok Abbasi teşkilatlanmasını taklit etmişler ve eski Türk hukuku unsurları pek görülmemektedir. Gazneliler'de ve Karahanlılar'da ise eski Türk hukuku izleri daha nettir.³⁷⁴ Türk devletleri, İslami hukukun yanında töreden gelen temel kanunlarını devam ettirmekte kendilerini sorumlu tutmuşlardır. İlk Türk-İslam devletlerinin kurulmasıyla Türkler arasında İslamiyet hızla yayılmaya başlamıştır. İlk Türk-İslam devletleri denince ilk akla gelen devletlerden biri Karahanlı devleti ve bu devletin hükümdarı Satuk Buğra Han'dır. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han İslamiyet'i kabul etmiştir ve bundan sonra hakim olduğu bölgelere İslamiyet'i yaymak için mücadelelere girmiştir.³⁷⁵ Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulü ile Türk tarihi açısından yeni bir dönem başlamıştır. Karahanlı devleti Türk töresinden "örfi hukuk"a geçişin temelini oluşturmuştur. Karahanlılar eski Türk töresini devam ettirdiğini kamu kuruluşları üzerindeki tesirleriyle görülmektedir. Bu devlet dorudan doğruya Göktürk ve Uygur siyasi ve idari törelerini devam ettiren bir yapıya sahiptir. Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte, kamu kuruluşlarını da İslam prensiplerine uydurmaya ve bir İslam devleti olma özelliğini almaya çalışmıştır.³⁷⁶ Karahanlı devleti ile birlikte Türk devlet

³⁷⁴ M. Fuad Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983, 22-23.

³⁷⁵ Yazıcı, 131.

³⁷⁶ Köprülü, 23.

teşkilatlanması yeni bir döneme girmiştir ve İslami kaideler devlet idaresinde yerini almaya başlamıştır.

Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Müslüman Türk Devletleri şeri hukuk sistemini kullanmaya başlamışlar ve devlet yönetimi bu yönde değişimler meydana gelmiştir. Müslüman Türk devletleri, şeri hukuk sisteminin yanında eski törelerini kaybetmemek için ve şeri hukukta yer almayan kaideleri açıklığa kavuşturmak için örfi hukuk sistemini de şeri hukukla birlikte kullanmışlardır. Adliye sistemi bu suretle “şeri yargı ve örfi yargı” olarak ikiye ayrılmıştır. Kadılar şeri davalara bakarlardı. Selçuklularda şeri davalara “Kadî'l-Kudat” bakardı.³⁷⁷ Bunun yanında mahkemeye başkanlık yapmakta ve ülke çapında bütün vekil (nâib) kadıları da kontrol etmektedir. Örfi davalarla ise “Emîr-i Dâd veya Dâdbey” ilgilenirdi.³⁷⁸ Büyük Selçuklularla başlayan ve Osmanlı Devleti ile devam eden bu sistem İslamiyet'in kabulünden sonra Türk hukuk tarihinin temelini oluşturmuştur. İslam hukukunun yanında, Türkler kendi örf ve adetlerinin devamı ve hükümdarların buyrukları olan fermanları kanun olarak “örfi hukuk” adı altında kullanmışlardır.

Örfi hukuk, “töre”nin İslamiyet'in kabulü ile dönüşüme uğramış hali olmuştur. Örfi hukuk sisteminin en iyi örneklerini Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Osmanlı Devleti'nde görülmektedir. Örfi hukuk sistemi toplumsal olarak uyulması gereken sözlü kurallar, örf, âdet, gelenek ve göreneklerin bütünü olarak “töre”nin; İslamiyet'le birlikte uyarlanmış ve eski töre kurallarının değişime uğramış halidir. Halil Cin örfi hukukun asıl manasını “İslam hukukunun tali kaynakları kullanılarak ve örf esas alınarak, ister zamanın ülül-emri, isterse müçtehit hukukçular tarafından ortaya konan hukuki terimlerin tamamına *örfi hukuk* adı verilir.” şeklinde açıklamıştır.³⁷⁹ Yani örfi hukukun dönemin hukuk alimleri tarafından eski örf-adetlerin İslam kaynakları çerçevesinde düzenlenerek kanun hükmü kararlara dönüştürülmesine örfi hukuk dendiğini belirtmiştir.

Türk hukuk tarihi dediğimiz konu çok geniş bir tarihi kapsamaktadır. Türk hukuk tarihi Türk milletinin doğuşuyla başlayan ve günümüzde Türk milletinin kurmuş olduğu

³⁷⁷ Yazıcı, 305.

³⁷⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011, 353.

³⁷⁹ Cin ve Akgündüz, I. Cilt, 165.

devletlerle devam eden bir kronolojisi mevcuttur. Türkler eski çağlardan itibaren Çin, Orta Asya, İran, Hindistan, Doğu Avrupa, Orta Avrupa, Ortadoğu, Kuzey Afrika gibi çok geniş topraklara hükmetmişlerdir. Türk tarihi bu sebepten dolayı çok geniş bir alanı ve zamanı kapsamaktadır. Türkler bu coğrafyalarda birçok devlet kurmuşlardır. Türk milletinin ve devletin temelini ise hukuku oluşturmaktadır. Türk hukuku bu sebepten dolayı çok geniş toprakları ve zamanı kapsar. Türk milleti hukuksuz olmamıştır. Türkler yapmış oldukları hukuk kurallarını hayatlarının temel taşı yapmışlardır. Türkler eski çağlardan itibaren hukuklarına önem vererek onu korumuşlardır. Bu hukuk kurallarına uymayanları cezalandırmışlar uyanları ise yüceltmişlerdir.

Türk hukuk tarihinin zaman çizelgesi çok geniş olduğundan, 2 temel dönemde incelemek ve bu iki dönemi de alt başlıklar altında incelemek gerekmektedir. Bu iki temel dönem ise İslam öncesi eski Türk tarihi ve İslam sonrası Türk tarihi olarak incelemek Türk hukuk tarihi araştırmalarını kolaylaştıracaktır.

İslam öncesi dönem eski Türk hukuk tarihi hakkında yazılı olan ve yazılı olmayan iki dönem vardır. Yazılı olmayan dönemin hukuk tarihi kaynaklarına: destanlar, atasözleri, hikayeler, kitabeler, halk içinde yaşayan örf ve adetler, yabancı yazarların kaynakları (Çin yıllıkları gibi) aracılığıyla ulaşabiliriz. Yazılı olan dönem hukuk tarihi kaynaklarına ulaşmak daha kolaydır. Bu kaynaklara ise: kanunnameler, siyasetnameler, hukuka dair ilmi eserler, hukuki vesikalar, yabancı yazarların kaynaklarından ulaşabiliriz.

İslam sonrası Türk hukuk tarihi dönemi ise İslamiyet'in kabulünden sonra kurulmuş devletlerin tarihi dönemleri olarak ayırabiliriz. Karahanlı devleti hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulü ve Müslüman oluşu ile başlayan bu dönem ilk Müslüman Türk devletleri dönemi, Selçuklular dönemi, Osmanlı Dönemi, Türkistan bölgesi Hanlıklar dönemi ve günümüz devletleri dönemi olarak devam etmektedir. Bunun yanında bu dönemde İslamiyet'i kabul etmeyen Türk devletleri de bulunmakta ve onların Hukuk tarihini de ayrı bir dönem olarak alabiliriz.

İlk Türk-İslam devletlerinde Şer'i Hukuk'un yanında kaynağını eski göreneklerinde alan ve geçmişte töre ismi verilen örfi hukuk da kullanılmıştır. Türk hükümdarın halkın yararına gördükleri konularda örfi hukuku uygulamakta tereddüt etmemişlerdir. Selçuklu sultanları ve Osmanlı padişahları halkın yararını gözeten kanunlar koymuşlardır. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra Şerri hukuk uygulamaya başlamalarına rağmen kamu hukukuna ait birkaç esasi prensiplerde, devlet teşkilatında, askeriyede, vergilendirmelerde, adlî işleyişte, bazı hukukî sembollerde, özellikle hukukî hayatın bütün oluşumunda Göktürk ve Uygur devletlerinden kalmış hukukî kurum ve kuruluşların devam ettiğini görmekteyiz.³⁸⁰

Devlet idaresi dışında toplumsal hayatında kurallarını oluşturmaktadır. Kağan töreye uymak zorunda ve töre yasalarınca devleti idare etmekte olduğu gibi halkta bu töre yasalarına uymakta zorunludur. Töre ye uymayan kağanlar görevden alınmakta ve töreye uymayan halk ise cezalandırılmaktadır. Töre halkın içerisinde aile yaşantısında, evlilikte, yuğ(cenaze) törenlerinde, askeri teşkilatlanmada uyulması gereken zorunlu bütün kaidelerdir.³⁸¹

İslamiyet'in kabulü ile töre kavramı yine devam etmiştir. Devlet yönetiminde ise bu kavram isim değiştirerek "örfi hukuk" tabirine dönüşmüştür. Örfi hukuk İslamiyet'in kabulü ile birlikte gelen "şeri hukuk" kavramı ile birlikte kullanılmıştır. İslam hukukunun getirdiği kurallar olan şeri hukuk yasaları Allah'ın emirlerine göre ve Hz. Muhammed'in Allah'ın emirlerine göre oluşturduğu devlet idaresi kurallarının temelini göre oluşturulmuştur. Türkler Müslüman olduktan sonra bu kuralları kullanmaya başlamışlardır ama kendi toplumsal kanunları olan töreyi de terk etmemişlerdir. Şeri hukuk kurallarının yanında örfi hukuk olarak töre yasalarını devam ettirmişlerdir. Türk hükümdarları ve önemli devlet adamları sayesinde töre kavramı örfi hukuk olarak devam etmiştir. Hatta onlar yeni bir gelenek olarak örfi hukuku oluşturmuşlardır. Türk töresinde yer alan ve İslam hukukuna ters olan veya İslam hukukunda bahsi geçmeyen yasaları, İslam hukuk kuralları çerçevesinde İslamiyet'e uygun şekilde tertiplemişlerdir. İslam hukukuna uymayanlar kanunlar çıkarılmış ve terk edilmişse de İslamiyet'le bağdaşan töre kavramları tertiplenip örfi hukuk kuralları

³⁸⁰ Koçak, 2019, 26.

³⁸¹ Koçak, 2019, 25.

olarak şekillendirilmiştir. Ayrıca kağanlar ve padişahların İslam hukukuna uymayan bazı kanunları, fermanları örfi hukuk içerisinde yer almaktadır. Bu yolda Türk hukuk geleneğinde töreden örf bir evrim gerçekleşmiştir.

İslamiyet'in kabulünden sonra Türk hukuk tarihi ile ilgili bilgilere ulaşabileceğimiz en önemli eser Kaşgar şehrinde Balasagunlu Yusuf isimli bir Türkün kaleme aldığı "Kutadgu Bilig"³⁸² adlı eserdir. Eserini 1069-70 yıllarında kaleme almıştır. Eserini Kaşgar hanı olan Kara Buğra Han'a takdim etmiştir. Kara Buğra Han ise ona Has Hacıp unvanını vermiştir.³⁸³ Türk-İslam devrinin başlangıç eserlerinden olan bu kaynak Türk tarihi hakkında birçok meseleyi ele almaktadır. Türk hukuk tarihi açısından da ne denli önemli olduğu ortadadır. Kutadgu Bilig'de birçok yerde töre kavramı geçmektedir. Töre kavramı bu törü hali ile kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'te devlet yönetimi, aile hayatı, toplumsal hayat hakkında birçok bilgi mevcuttur. Örfi hukuk teriminin tanımlamasına gelecek olursak önce örf kelimesinin tanımını vermek uygun olacaktır. Örf, adet kelimesi ile yan yana kullanımı sıklıkla yapılmaktadır.

Örf: "Toplumda genel kabul gören, sürekli veya baskın tatbikatı bulunan sosyal davranış biçimleri" şeklinde manası bulunmaktadır.³⁸⁴ Türkçede örf ve âdet kelimelerini ifade etmek üzere; anane, gelenek, görenek ve ahlaki değerlendirme anlamı yüksek olan "töre" kelimeleri de kullanılmıştır.

Örfün sosyal düzen kuralları arasında bireylerin hayatındaki alışkanlıklar önemli yer tutmaktadır. Zira örf toplumun alışkanlıklarının sürekliliği düzene binerek toplumsal normlara dönüşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu normlar toplum arasında uyulması gereken ve yapılması zorunluluk içeren hale dönüşmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Örf ve hukuk arasındaki ilişkide bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Nitekim örf toplumsal normların halk arasında yasalaşarak kanun hükmü kazanmasıyla hukuki özellik kazanmış olmaktadır. Örfi hukuk tabiri bu normların kanun hükmü taşımasıyla oluşmuştur. Örfi hukuk toplumun ve devletin sözlü hukuk tabiri olmasıyla töre

³⁸² Yûsuf Hâs Hâcib (a), **Kutadgu Bilig**, Mustafa S. Kaçalın (Haz.), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019

³⁸³ Arsal, 88.

³⁸⁴ İbrahim Kâfi Dönmez, Örf, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 87.

kelimesiyle özdeştir. Eski Türk hukuk tarihinde sözlü hukuk kavramına töre (törü) dendiğini görmekteyiz. Örf, örfi hukuk tabirini ise daha çok Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra görmekteyiz. Türk devletlerinin İslamlaşmasıyla birlikte devlette hukuk kavramlarının değişime uğradığı görülmektedir. Türkler İslamiyet'in kabulünden sonra bile eski töre adetlerini bırakmamışlardır. Devlet adamları Türk töresine uygunluk, töre yasaları, Türk töresi gibi kavramları kullanmaya devam etmişlerdir.

Örfi hukuk tabirini Selçuklu Devleti döneminde ve sonrasında gelen Osmanlı Devleti hukuk tabirlerinde görmekteyiz. Osmanlı Devleti döneminde sıklıkla kullanılmış olan örfi hukuk tabirini İslami hukuk kurallarını taşıyan şeri hukukun yanında ayrı bir müessese olarak görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde bir hukuk terimi olan örf padişahın yönetme ve icra etme yetkisini ifade etmektedir. Padişahın emir ve fermanlarıyla oluşan hukuka da “örfi hukuk” denir.³⁸⁵ TDV İslam Ansiklopedisinde “Osmanlı hukukunun ve İslam hukuk tarihinin ilk resmi derlemesi olan Mecelle’de örf le ilgili birçok madde bulunmaktadır. Mecelle hukuki bir kaynak olarak örf ile adet arasında bir fark olmadığını, “Adet muhakkemdir, yani hükm-i şer’iyi ispat için örf ve âdet hakem kılınır” maddesiyle göstermiştir.”³⁸⁶ şeklinde Mecelle’den alınan bir kısımda vardır.

İlk Türk-İslam yazılı kaynaklarından en önemlisi olan Kutadgu Bilig’de töre kelimesinin “törü” hali sıkça bahsedilmiştir. Yusuf Has Hacip eserinde Türk devlet teşkilatı ve Türk toplumsal hayatı hakkında bilgileri eserinin 4 kahramanı olan Kün Togdu, Ay Toldu, Ödgülmüş, Ogdulmuş üzerinden gelecek nesle aktarmıştır. Kutadgu Bilig’de de gördüğümüz gibi Türk-İslam devrinin başlarında örf kavramı kullanılmamaktaydı. Bu tabirin yerine İslam öncesi dönemde kullanılan töre kavramı yer almaya devam etmekteydi. Türk hukuk tarihi açısından büyük önem atfetmesinden ötürü ve İslam öncesi töresinden İslam sonrası devire geçişin başlangıç eseri sayılmasından ötürü Kutadgu Bilig’e “örfi hukuk ne demektir?” başlığı altında İslami terimlerin ve töre kavramının içinde geçmesinden dolayı kısaca değinmek isterim.

³⁸⁵ Mehmet Akman, Örf; Osmanlı Devleti’nde, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 93.

³⁸⁶ Akman, 93.

4.1.1 Kutadgu Bilig’de Töre Kavramı

Kutadgu Bilig “Bismillahirrahmanirrahim”³⁸⁷ diyerek Mensur Mukaddime kısmıyla Allah’a hamd, şükür ve sonsuz övgü sunularak başlamıştır. Allah’ın yüceliğini, büyüklüğünü, her şeyin yaratıcısı olmasını bahsederek ve Allah’ın yüce peygamberi olan Muhammed Mustafa ve onun arkadaşları olan aziz ve değerli sahabelerine selamını bahsederek dua ile devam etmiştir. Kutadgu Bilig eserinin diğer milletlerce adlandırılmasından bahsetmektedir. Kutadgu Bilig’ e bu şekilde başlanmıştır.³⁸⁸

Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig’i 4 temel unsur üzerine kurmuştur. Bu dört temel unsurun birincisi adalet, ikincisi devlet, üçüncüsü akıl, dördüncüsü kanaat şeklinde oluşturmaktadır. Dört temel unsuru 4 kahramanla özdeşleştirerek eserinde sunmuştur. Adaleti Kün Toğdı, devleti Ay Toldı, akla Ödgülmüş, kanaati Odogurmuş isimleriyle bağdaştırmıştır. Kün Togdı han, Ay Togdı vezir, Ödgülmüş vezirin oğlu ve sonrasında vezir, Odogurmuş vezirin kardeşi olarak adlandırmıştır.³⁸⁹ Kutadgu Bilig bu dört kahramanın temelinde bilgiler sunmaktadır.

Kutadgu Bilig Türk hukuk tarihi açısından çok önemli bir eserdir. Eser İslamiyet’in kabulü sonrası dönemde kaleme alındığı için ve bu dönemin ve İslamiyet öncesi dönemin hukukunun tabirlerini içerdiği için geçiş dönemi üzerine ilk eserlerdendir. Kutadgu Bilig’de 124 yerde törü haliyle kullanımı, 9 yerde törüsün haliyle kullanımı yer almaktadır. Kutadgu Bilig’de ayrıca 9 yerde töreli manasına gelen törülüg hali yer almaktadır. Kutadgu Bilig’de birçok yerde töre kavramı ve töre yasalarını içermektedir. Kutadgu Bilig’de töre kavramının geçtiği bazı yerler:

Kutadgu Bilig Orijinal:

103. ajun inçke tegdi tüzüldi törü

törü birle atın kopurdı örü³⁹⁰

219. ajunka apa énmişinde berü

ukuşluğ uru keldi edgü törü³⁹¹

³⁸⁷ Yûsuf Hâs Hâcib (a), Kutadgu Bilig Metin, Mustafa S. Kaçalın (Haz.), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019, 3.

³⁸⁸ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 3.

³⁸⁹ Arsal, 90-91.

³⁹⁰ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 14.

³⁹¹ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 20.

252. bilig kimde erse ajun begleri
törü edgü urmuş kişi yégleri³⁹²
269. olardın kalu keldi edgü törü
kumaru-turur tegse koprur örü³⁹³
286. kılıç ursa bıçsa yağı boynını
törü birle tüzse éli bodnını³⁹⁴
291. törü tüz yorıttı bayudı bodun
atın edgü kıldı ol edgü üdün³⁹⁵
355. bu kün toğdı tégli törü ol köni
bu ay toldı tégli kut ol kör anı³⁹⁶
545. kimiñ devleti baş kötürse örü
kamuğ edgü kılğu bodunka törü³⁹⁷
1041. itildi éli hem tüzüldi törü
ilig devleti boldı künde örü³⁹⁸
1770. uru bardı ögdülmiş edgü törü
ağrladı tegme kişisin körü³⁹⁹
2133. birisi bodunka törü ol ülüş
birisi er atka ülese kümüş⁴⁰⁰
3121. sebeb sen sen emdi kamuğ edgüke
küçüg tığguka hem törü bérgüke⁴⁰¹
4001. törü hem toku birle ögren tapuğ
tapuğ bildiñ erse yarudı yüzün⁴⁰²

Kutadgu Bilig Tercüme:

103. Dünya huzur buldu, töre kuruldu
Doğru töreyle hakanın adı duyuldu⁴⁰³

³⁹² Yûsuf Hâs Hâcib (a), 21.

³⁹³ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 22.

³⁹⁴ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 23.

³⁹⁵ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 23.

³⁹⁶ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 26.

³⁹⁷ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 36.

³⁹⁸ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 62.

³⁹⁹ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 99.

⁴⁰⁰ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 117.

⁴⁰¹ Yûsuf Hâs Hâcib (a), 166

⁴⁰² Yûsuf Hâs Hâcib (a), 210.

⁴⁰³ Yûsuf Hâs Hâcib (b), **Kutadgu Bilig**, Muzaffer Tunçel (Çev.), Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019, 40.

219. Âdem dünyaya indiğinden beri
İyi töre anlayışla yapılageldi⁴⁰⁴
252. Dünya beylerinden bilgiye erenler
Doğru töre kurmuş olan iyi kişiler⁴⁰⁵
269. Onlardan kalageldi iyi töre
Kimin eline geçerse onu yüceltir⁴⁰⁶
286. Kılıç vurur, biçer düşmanın boynunu
Töredir düzelten ilini, halkını⁴⁰⁷
291. Yasayı doğru yürüttü, zenginleşti halkı
İyi zamanda adını iyi kıldı⁴⁰⁸
355. Bu Kün-Toğdı dediğim doğru töredir
Bu Ay-Toldı dediğim ise mutluluktur⁴⁰⁹
545. Devletin başına geçen kimse
Halkı yönetmeli iyi töreyle⁴¹⁰
1041. Düzenlendi ili, hem yasa yapıldı
Hakanın devleti günden güne arttı⁴¹¹
1770. Ögdülmiş iyi yasalar yaptı
İnsanları değerine göre yükseltti⁴¹²
2133. Biri halka töreyi paylaştırmak
Birisi erata gümüş dağıtmak⁴¹³
3121. Sen sebep oldun iyiliklere
Güçlükleri giderip töre vermeye⁴¹⁴
4001. Töre ve usule göre öğren hizmeti
Hizmet etmeyi bilersen parlar yüzün⁴¹⁵

⁴⁰⁴ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 48.

⁴⁰⁵ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 51.

⁴⁰⁶ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 52.

⁴⁰⁷ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 53.

⁴⁰⁸ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 54.

⁴⁰⁹ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 58.

⁴¹⁰ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 72.

⁴¹¹ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 110.

⁴¹² Yûsuf Hâs Hâcib (b), 162.

⁴¹³ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 188.

⁴¹⁴ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 257.

⁴¹⁵ Yûsuf Hâs Hâcib (b), 320.

Yukarıda Kutadgu Bilig'den parçalarla töre kavramının geçtiği bazı yerleri göstermekteyiz. Kutadgu Bilig'de törü kelimesi 126 yerde geçmektedir. 9 yerde törüsin olarak kullanılmıştır. Eserde 9 yerde ise törülüg kelimesi yani töre yapan kişi olarak geçmektedir.

4.2. Töreden Örfi Hukuka Geçiş

Türk hukuk tarihi konusu Türk devlet geleneğinin temelini oluşturan bir konudur. Türk devlet geleneğinde adalet yoksa o devlet var olamaz anlayışı vardır. Bu konu eski Türk yazıtları olan Orhun abidelerinde de “töre”nin “il” kelimesiyle sıklıkla yan yana geçmesinden anlayabiliriz. İl kelimesi eski Türk dilinde devlet manasında kullanılmıştır. Kül Tigin yazıtında “*Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun, ilingin törüingin kim artatı [udaçı erti]?*”⁴¹⁶ yani “*Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti ilini töreni kim boza bilecekti?*”⁴¹⁷ şeklinde kullanımı buna örnektir. Burada il olan devlet ve kanun, yasa, örf olan töre bir arada kullanılmıştır. Türk töresi Türk devlet ve toplumsal hukukunu içinde barındıran bir unsurdur. Töre olmazsa devlet olmaz anlayışıyla eski Türk toplumları töreye çok önem vermişler ve uymayanları cezalandırmışlardır. Türk hukuk tarihinin temel taşı olan töre kavramı oluşturmuştur. Töre'nin kurallarına halkın uyması zorunlu olduğu gibi töre kurallarına kağanlarında uyması zorunludur. Töre kavramı İslam öncesi Türk tarihinin hukuku niteliğini göstermektedir. Örfi hukuk ise Türklerin İslamlaşmasıyla ortaya çıkmış bir tabirdir.

Türkler İslamiyet'le tanıştıktan sonra ve Müslüman olmaya başladıklarından sonra töre tabirini kullanmaya devam etmiş olsalar da devlet yönetimindeki kullanımının örfi tabiri olarak değiştiğini görmekteyiz. Örfi hukuk kuralları temelini töreden almıştır. Türklerin İslamiyet'e geçmesiyle birlikte şeri hukuk sistemi ortaya çıkmış ve İslami hukuk kuralları uygulanmıştır. Şeri hukuk; Hz. Muhammed dönemi devlet adalet sisteminden almasıyla başlayan, dört halife dönemi adalet anlayışıyla devam eden ve diğer İslam devletlerinin gelişmeler üzerine eklemeler yapmasıyla devam eden bir sistemdir. Bu sistemin temelleri Hz. Muhammed'in peygamber olduktan sonra Allah'ın emirleriyle devlet yönetim sistemini oluşturması ve adalet sistemini

⁴¹⁶ Ergin, 17.

⁴¹⁷ Ergin, 16.

kurmasıyla şeri hukuk kuralları ortaya çıkmış ve diğer İslam devletlerinin değişen durumlara göre şeri fetvalarla eklemeler yaparak oluşturulmuş bir hukuk sistemi olmuştur. Şeri kelimesi şeriattan doğmuştur. Şeriatın kelime manası ise “İslam’a ait dinî, ahlâkî ve hukukî hükümler bütünü anlamında bir terim.”⁴¹⁸ şeklindedir. Türkler bu şeri kuralları İslamiyet’in kabulü ile almışlar ve uygulamışlardır. Şeri hukuk kuralları çerçevesinde yeni düzenlemelere gitmişlerdir. Bunun yanında kendi eski törelerini bırakmamışlar ve buradan gelen hukuki yasaları ise örfi hukuk başlığında incelemişlerdir. Örfi hukuk örf kelimesi üzerine kurulmuştur. Örf kelimesinin manası ise “Toplumda genel kabul gören, sürekli veya baskın tatbikatı bulunan sosyal davranış biçimleri” şeklindedir.

Türk devletlerinin adalet sistemi İslamiyet’in kabulünden sonra bu iki temel üzerine oturtulmuştur. Örf daha çok hükümdarın, padişahın yönetme ve icra etme yetkisini ifade etmektedir. Padişahın emir ve fermanlarıyla oluşan hukuka da “örfi hukuk” denir. Örfi hukuk Türk töresinde bulunan kavramları terk etmemiş ve kendine uyarlamıştır. Karahanlı devleti hükümdarı Satuk Buğra Han döneminde İslamlaşmış ve oğlu Baytaş Arslan Han döneminde tamamen Müslüman olmuşlardır. Karahanlı döneminden sonra Türkler arasında İslamlaşma daha hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Bu dönemde Türk-İslam kültürü doğmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti Şeraii aşan bir hukuk sistemi kurmuşlardır. Buna olanak sağlayan unsur ise örf olmuştur. Yani özel anlamda hükümdarın sırf kendi idaresine dayanarak şeriatın alanına girmeyen alanlarda kanun koyma yetkisidir. Bazen Örf’i Sultani olarak geçmiştir.⁴¹⁹

Devlet yönetiminde ve adalet sisteminde de buna göre düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. İslamiyet’in kabulü ile artık gaza ve cihat anlayışına göre Türk cihan hakimiyeti uygulanmaya başlanmıştır. Karahanlı dönemi “töre”nin örfi hukuka evrim geçirmesinin temellerini oluşturan devirdir. Bu dönemin eserleri bu hususta en önemli kaynakları oluşturmuşlardır. Bu kaynakların en önemlileri Yusuf Has Hacıp’in

⁴¹⁸ Talip Türcan, Şeriat, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 571.

⁴¹⁹ Halil İnalçık, Osmanlı Hukukuna Giriş (Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları), **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 8, Sayı 2, 1958, 102.

Karahanlı hükümdarına sunduğu Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eseri olmuştur.

Sonraki dönemlerde devlet teşkilatlanması açısından en önemli temellerin atıldığı Büyük Selçuklu devleti devri gelmektedir. Türkiye Selçukluları dönemi ile devam eden ve Osmanlı devletinin kurulmasına vesile olan Beylikler dönemi ve Osmanlı devleti dönemi Türk-İslam kültürünün zirvesini oluşturmuştur. Tabii bunun yanında diğer Türk İslam devletleri de bu dönemlerin temellerinde yer almışlar ve İslamiyet'i yaymak için ve Türk cihan hakimiyetini gerçekleştirmek için uğraşmışlardır. Türk-İslam kültürü bu aşamalarda geliştiği gibi adalet ve hukuk tabirleri de değişime uğramıştır. Töre yerini örfi hukuka ve şeri hukuka bırakmıştır. Örfi hukuka geniş şekilde değinmek ayrı bir konu oluşturacağından çok geniş bir şekilde yer verilmemiştir. Bunun yerine birkaç örnekle töre den örfi hukuka geçişte değişen unsurlar ifade edilecektir.

4.3. Töreden Örfi Hukuka Geçişte Değişen Bazı Kavramlar

- **Orun ve ülüş sistemi** eski Türk devletlerinde devlet adamlarının statüsünü belli etmek için kullanılan bir sistemdir. Bu sistem Türk töresinde kullanılmıştır. İslamiyet'in kabulü ile örfi hukuka geçişte bu sistem kaldırılmış ve bunun yerine devlet teşkilatlanmasında divan usulüne geçilmiştir. Eski Türk devlet geleneğinde hiyerarşik düzeni sağlayan orun sistemi İslamiyet'in kabulünden sonra kurulan Türk devletlerinde divan toplantılarında sultan tarafından belirlenen yerlere oturmakla değişmiştir.
- **Kağanlık kurumu ve kut inancı** da töreden örfi hukuka geçişte değişen adetlerden olmuştur. Eski Türk toplumunda hükümdarlara kağan unvanı verilirken bu sistem İslamiyet'in kabulünden sonra hükümdarların sultan unvanını almasıyla değişmiştir. Eski Türk töresinde kağan gök tengriden aldığı kut ile devlet yönetimine geçmektedir. Bu usul İslamiyet'in kabulü ile hükümdarlık sultana Allah'ın bir lütfu ve Allah'ın nasip etmesiyle gerçekleşmektedir.
- **Hükümdarlık alametleri** İslamiyet'in kabulünden sonra değişen bir diğer unsur olmuştur. Eski Türk hükümdarlık alametleri *sancak-davul*, *otağ(otak)*, *taht*, *ordu(başkent)*, *ok*, *kurultay(meclis)*, *tamga(mühür)*, *hükümdar başa*

*geldikten sonra aldığı vergi*⁴²⁰ olarak sıralaya biliriz. İslamiyet'in kabulünden sonra ki hükümdarlık alametleri *unvan ve lakaplar, hutbe, sikke, hil'at-tiraz, saray ve taht, tac, çetr, nevbet, bayrak (sancak, liva, alem), tuğra*⁴²¹ şeklinde sıralayabiliriz. Eski Türk hükümdar alametleri ve İslamiyet dönemi hükümdarlık alametleri arasında değişmeyenler vardır ve bunlar; sancak, taht ismen de değişmemiş olanlarıdır. Eski Türk töresinde yer alan davul İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemde nevbet olarak değişmiştir. Otağ, saray ile değişmiştir. Tamga, tuğraya dönüşmüştür. Eski Türk töresi hükümdarlık alametlerinden ok, ordu, kurultay ve hükümdarın aldığı vergi İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemde yer almamıştır. İslamiyet'in kabulü ile gelen hükümdarlık alametleri *unvan ve lakaplar, hutbe okutmak, sikke bastırmak, hil'at-tiraz, tac ve çetr* şeklinde sıralayabiliriz.

- Eski Türk töresinde devlet ileri gelenlerince düzenlenen kurultay toplantıları yerini divan toplantılarına bırakmıştır.
- **Eski Türk savaş hukuku** yerini İslami hukuk kuralları çerçevesine göre düzenlemelere bırakmıştır. Türk cihan hakimiyeti düşüncesi İslamiyet'ten sonrada devam etmiş ve gaza ve cihat usulünce düzenlenmiştir. İslamiyet'i yaymak için gaza ve cihat anlayışı benimsenmiştir.
- **Adalet anlayışı ve cezalar** İslami kurallar çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir.
- **Eski Türk töresi evlilik uygulamaları** yerini İslami kurallar çerçevesinde yapılan evliliklere bırakmıştır. İslami kurallar çerçevesinde yapılan bu evlilikler imam nikahları ile yapılmıştır. Eski Türk töresinde de yer alan tek eşli evlilikler İslamiyet'in kabulü ile devam etmiştir ve diplomatik olarak yapılan ikinci, üçüncü evlilikler yine İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemde de devam etmiştir.
- **Eski Türk cenaze törenleri (yuğlar)** yerini İslami kurallar çerçevesinde yapılan gömme işlemlerine bırakmıştır. İslamiyet'ten sonra da ölen kişi hakkında bilgilerin bulunduğu mezar taşları dikilmiştir. Eski Türkler ölülerini gömmektedirler. Arkeolojik kazı çalışmalarında bunu görmekteyiz. Yalnız

⁴²⁰ Kürşat Yıldırım, İslam Öncesi Türk Devletlerinde Hükümdar Unvan ve Alâmetleri, **Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet**, İstanbul, 2018, 494-496.

⁴²¹ İhsan Arslan, İlk Türk-İslam Devletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri, **EKEV Akademi Dergisi**, Cilt 51, Sayı 51, 2012, 74-89.

eski dönemlerde Türk boylarının ölülerini yakma adeti olduğu bazı kaynaklarında yer bulmuştur.⁴²² Bu adet eski dönem Türk boylarının bazılarında kullanılmıştır. Daha sonra bu adete pek rastlanmamış ve İslamiyet'in kabulü ile tamamen bırakılmıştır. Eski Türk cenaze törenlerinde yer alan “*yas tutmak, kurbanlar kesmek, atlara binerek ölüünün çadırı etrafında dönerek kaçışmak, göz yaşlarını gözün altına bıçak darbesi ile açılan yaradan kanla karıştırarak akıtmak ve balbal dikmek*”⁴²³ gibi adetler İslamiyet'in kabulü ile ya değişmiş ya da tamamen bırakılmıştır.

- Eski Türk töresinde ismen değişen ama günümüze kadar varlığını devam ettiren bir diğer hususta evlilikte kalın ve koşantı (cihaz) usulü yerini başlık parası olarak ve çeyiz olarak devam etmiştir. Kalın, Türk töresinde evlenecek erkeğin babasının kızın ailesine verdiği yetiştirme ve masrafların karşılığı verilen mal, altın gibi maddi unsurlardır.⁴²⁴ Koşantı (cihaz) ise kızın ailesinin kalına karşı erkeğin ailesine verdiği mala denmektedir.⁴²⁵

Eski Türk töresinin örfi hukuka dönüşmesi aşama aşama gerçekleştiğinden ilk Türk-İslam devletleri bu husustaki geçişi önemli kılmışlardır. İlk Türk-İslam devletleri eski törelerine bağlı kalmaları ve aynı zamanda şeri hukuk kurallarının devlet yönetiminde oturmaya başlaması hususunda örnekleri sunmuşlardır. Eski Türk töresi ve örfi hukuk kuramlarının görüldüğü en önemli eser Kutadgu Bilig olmuştur. Kutadgu Bilig'in yanında diğer Türk-İslam eserleri Türk destanları olmuştur. İslamiyet öncesi eski Türk destanları İslamiyet'in kabulü ile İslami özellikler taşımaya başlamışlar ve İslami çerçevede yeniden kaleme alınmışlardır.

⁴²² Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, 596.

⁴²³ Ömer Lütfi Barkan, Türk Hukuk Tarihine Giriş, **BTT Dergisi**, Sayı 14, 1986, 15.

⁴²⁴ Mandaloğlu, 143.

⁴²⁵ Mandaloğlu, 145.

SONUÇ

Bozkır toplumları çetin iklim koşullarına göre yaşamlarını düzenlemektedirler. Bozkır halkı geçimlerini sağlayabilmek için hayvancılık, ticaret, avcılık gibi çeşitli alanlarda uğraşarak sağlamaktadır. Bozkır insanı genel olarak ise geçimlerini hayvancılıktan elde etmektedirler. Bu yüzden ki sürekli olarak otlak araziye ihtiyaç duymuşlardır. Otlak bulabilmek için ise sürekli konar-göçer yaşam tarzını benimsemişlerdir. Konar-göçer yaşam tarzında ise sürekli bir taşınma usulü hasıl olmuştur. Konar-göçer yaşamın temelinde yer alan bu taşınmalar devlet teşkilatlanmasını da etkilemiştir. Devlet teşkilatlanması sabit, yerleşik olan bir devlet teşkilatlanmasından farkı olarak gelişmiştir. Toplumsal hayat, devlet nizamı, ekonomi, askeri teşkilatlanma tamamen konar-göçer yaşamın getirdiği olanaklara göre düzenlenmiştir. Eski Türkler Bozkır halkı olmaları ve konar-göçer hayat sürmeleri neticesinde devlet düzenleri bu yönde gelişmiştir. Türklerde yaylak ve kışlak usulü göçler gerçekleşmiştir. Eski Türklerde bu usul, yaz ayları daha serin olan yaylaklara ve kış ayları daha ılıman ve sıcak kışlaklara şeklinde gerçekleşmiştir. Bu konar-göçer yaşam tarzı neticesinde taşınabilir eşyaları yanlarında götürmeleri gerekmektedir. Devlet nizamı bu sebepler doğrultusunda düzenlenmiştir.

Konar-göçer yaşamın Türkler üzerinde ki etkisi yadsınamaz düzeydedir. Türkler bu doğrultuda adalet ve hukuk kavramlarını düzenlemişlerdir. Türk devlet geleneğinde konar-göçer yaşam çerçevesinde sözlü olan hukuk kavramları oluşmuştur. Hukuk kuramlarının sözlü olarak oluşmasında göç vardır. Göç esnasında yanlarında taşıyabilecekleri malzemeler sınırlı olduğu için yazılı bir hukuk usulü bulunmamaktadır. Eski Türk devlet nizamında yazılı olmayan bu hukuki normlar töre adı altında belirlenmiştir. Türk töresi bu yazılı olmayan hukuk normları ile oluşmuştur. Hukuki kavramlar bu yönde gelişmiştir ve adalet kavramı bu yönde değer kazanmıştır. Kanunlar konar-göçer yaşama uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Suç unsurları göç unsurlarına göre belirlenmiştir. Ölüm gerektiren suçlar dışında genel olarak kısa süreli çadır hapsi, kısas veya para cezası şeklinde düzenlenmiştir. Türk töresince gerçekleşen diğer hadiseler yine konar göçer hayata uygun şekilde belirlenerek devam etmiştir.

Türk töresinde kağan kavramı çok önemli yer tutmaktadır. Kağan Türk töresince tanrıdan aldığı kut ile halkı yönetmektedir. Bu sebepten tanrı kağan gibi tabirler Türk

tarihinde yer almıştır. Orhun abidelerinde Bilge Kağan için bu tabir kullanılmıştır. Kağanlar tanrıdan aldıkları kut ile halkını adaletli yönetmekle ve onları zengin kılarak rahat yaşam sürmelerini sağlamakla mükelleftirler. Türk hükümdarlarında bu usul İslamiyet'in kabul edildiği dönem ve sonrasında da görülmekte ve Allah tarafından nasip edilen hükmetme görevini yerine getirmektedirler. Eski Türk toplum anlayışında da “töre”nin yeri çok önemlidir. Halk kendisini, tanrıdan aldığı kutla yöneten kağanına sadık ve devletine bağlı olmakla mükelleftir. Halk kağanına ve devletine sadık olmaz ise Türk töresince belirlenen cezalara çarptırılır ve işlediği suçun ağırlığına göre cezalar verilir. Bu cezalar hapis, dayak veya çok ağır bir suç ise idama kadar giderdi. Türk devlet teşkilatında askeri unsurlarda törece belirlenir ve törece kurulurdu. Askeri düzen Türk töresince belirlenir ve sağ-sol olmak üzere iki temel üzerine kurulurdu. Kağan bu düzeni kurarken Türk töresinden aldığı kavramlarla belirler ve ona göre unvanlar tayin ederdi. Yabgu ve şad unvanları Türk töresince belirlenmiş devletin ve ordunun doğu ve batı yönetiminde ki kişiler için kullanılırdı. Türk töresinde hükümdarın soyuna verilen kut kağan ve ailesince kullanılırdı. Kut almış kişileri adlandırmak için kutlug unvanı yine Türk töresince verilen unvanlar arasındadır. Kutlug unvanının kullanımı sadece hükümdar soyundan gelen erkekler için kullanılmamış ayrıca Türk kadınları içinde kullanılmıştır. Türk töresinde kağanlık kurumundan sonra gelen ve hatta kağanı görevinden azledebilen bir kurum olan kurultaylarda “töre”nin getirdiği yasalarca yönetilmektedir.

Eski Türk toplumsal hayatında da “töre”nin yeri çok önemlidir. Halk iktisadi hayatında “töre”nin getirdiği kurallar çerçevesinde geçimlerini sağlamaktadırlar. Töre gereği başkasının geçimine ve malına zarar verenler cezalandırılırdı. Hırsızlık yapanlara çaldığı malın on katı gibi bir ödeme yapması gerekmektedir. Töre toplumsal hayatta düzeni sağlayan temel unsurdur. Eski Türklerde doğum törenleri, ad ve unvan alma gibi adetler töre gereği düzenlenen unsurlardır. Evlilik uygulamaları yine Türk töresince belirlendiği gibi büyük şölenler halinde yapılırdı. Evlilik usullerinden evlenecek erkeğin kalın vermesi ve yine benzer şekilde evlenecek kızın ise erkek evine cihaz(çeyiz) götürmesi Türk töresinin belirlediği unsurlardandır. Türk töresinde tek evliliğin yanında çok evlilik yapılmasının örnekleri de bulunmaktadır. Evliliklerde dünyaya gelen erkek çocuk için ayrı kız çocuk için ayrı törenler yapıldığının örnekleri

mevcuttur. Ayrıca Türk töresinde öksüz kalmış çocuklar evlatlık edinme gibi bir adette mevcuttur.

Eski Türklerde cenaze törenleri de Türk töresince belirlenen usullerle yapılmaktadır. Ölen kişi için yuğ törenleri (cenaze törenleri) yapılmakta ve bu törenler Türk töresinin belirlediği kuramlar çerçevesinde olmaktadır. Eski Türk cenazelerinde töre gereği ölen kişi için dışarıdan yuğcular ve ağlayıcılar getirildiğinin örnekleri mevcuttur. Günümüzde de bu unsurun devam ettiğini ve cenazelerde ağıtçılar çağrıldığı görülmektedir. Eski Türk cenaze törenlerinde özel kokuların getirildiği ve ölen kişinin etrafında dönerek yas tutma adeti yine eski Türk töre unsurlarındandır. Cenaze törenlerinde ayrıca ölen kişi için gözlerinin altlarına açtıkları yaraların kanına göz yaşlarını karıştırarak kan ağlama gibi Türk töresinde var olmuş bir adette mevcuttur. Bu adeti Bilge Kağan'ın cenaze töreninde görmekteyiz.

Eski Türk töresinin temel kaynaklarını Türk yazıtları oluşturmuştur. Bunun yanında Çin yıllıkları ve diğer yabancı müelliflerin yazıları bize Türk töresi hakkında bilgiler sunmaktadır. Türk töresi hakkında bilgilere ulaşabildiğimiz diğer Türk kaynakları ise kurganlar ve eski Türk destanlarıdır. Bunun yanında İslamiyet'in kabulü dönemine ait eserlerden Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lûgati't-Türk yine Türk töresi hakkında bilgiler sunan diğer temel eserlerdir.

Orhun yazıtları Türk töresi hakkında en geniş bilgiler edinebildiğimiz yazıtlardır. Bunun yanında tezin konusu gereği incelediğimiz Yenisey yazıtları, Ongin yazıtı, İhe Hüşotu yazıtı, Suci yazıtı, Şine Usu yazıtı, İhe Ashete yazıtı, Bömbögör yazıtı ve Karı Çor Tigin yazıtı diğer yazıtlardır.

Tezin bir diğer konusu ise örfi hukuk kısmıdır. Bu kısım kısaca bahsedilmiş olup içeriği çok geniş bir konu barındırdığı için kısaca geçiş dönemi kavramlarına yer verilmiştir. Bu kısımda Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonraki dönem incelenmiştir. Eski Türk töresi İslamiyet'in kabulünden sonra yerini örfi hukuka bırakmıştır. Karahanlı devletinin Saltuk Buğra Han'la Müslüman olası ile başlayan bu süreçte Türk töresinde yer alan ve İslami hukuka aykırı olan durumlar bırakılmıştır. Örfi hukukla birlikte devlet yönetiminde ve toplumsal hayatta yer alan töre kavramları İslami

usullere göre baştan düzenlenmiştir. İslamiyet'in kabulü ile temel hukuk kavramları şeri hukuk adıyla İslami normlara uygun şekilde kullanılmıştır. Şeri hukuk Hz. Muhammed'in peygamberliği döneminde Kur'an-ı Kerim'de ki Allah'ın emirleri doğrultusunda ve peygamberin sünneti doğrultusunda oluşturulmuş İslam hukukuna verilen addır. Türk devletlerinin İslamiyet'e geçmesiyle ve yeni kurulan Müslüman Türk devletleriyle bu hukuk kuralları kullanılmaya başlanmıştır.

Osmanlı devleti döneminde, örf padişahın yönetme ve icra etme yetkisini ifade etmekte ve Padişahın emir ve fermanlarıyla oluşan hukuka da "örfi hukuk" denmektedir. Örfi hukuk padişahın fermanlarıyla belirlenmekte ve şeri hukukla birlikte kullanılmaktadır. Selçuklular döneminde ise yine aynı şekilde hukuk normları şeri hukuk ve örfi hukuk çerçevesinde belirlenmektedir. Selçuklu devletinde hükümdar adına örfi hukuka bakan mahkeme Emir'i Dad'lar tarafından yönetilmektedir. Eski Türk töresinde ise yargucu töre davalarına bakan kişidir.

"Töre"nin ve "Örfi hukuk" olarak Osmanlı devletine kadar devam etmiştir. Örfi hukukun şeri hukukla birlikte kullanılması ve şeri hukuk dışında kalan konuları içinde barındırması Türklerin eski hukuk kurallarından gelmektedir. Fatih Sultan Mehmet'in Kanunnamesi bu hususta örnekler barındıran bir hukuki belge niteliğindedir. Bu tezin amacı bu hususlara kısaca değinerek ileride yapılacak çalışmalarda yardımcı olması amaçlanmıştır.

Töre, Türk tarihinin ve hukuk tarihinin en eski ve temel yapı taşı olmuştur. Türklerin sözlü kurallar koyması ve gelenek ve göreneklerinden gelen bütün kaideleri içinde barındırması onu sadece hukuki bir norm olmanın dışında devletin, hayatın kısaca Türk milletinin ve devletlerinin yapı taşı olmuştur. "Devlet bırakılır, töre bırakılmaz" atasözüne binaen devlet yıkılsa bile töre terk edilmediği müddetçe o devlet tekrar kurulur ve güçlenir. Töre bırakılır veya unutulursa ortada kurulacak bir devlet olmaz anlayışıyla Türkler asırlarca çeşitli coğrafyalarda baki olmuşlardır.

Türk devlet anlayışında yönetimden askeriye, aileden iktisadi hayata kadar hayatın her alanında töre var olmuştur. Devletin oluşumunda en küçük yapı taşı olan ailede öğretilip uyulmaya başlanan töre boy, budun ve devlet yolunda bütün kuralları koyan

tek unsur olmuştur. Töre İslamiyet'in kabulüyle gelen İslam fıkıh ilmiyle beraber mevcudiyetini korumuştur. Türkler bu mevcudiyetin devamını sağlayarak üstün bir adli sistem oluşturmuşlardır. Toplumun ve devletin her alanında bu üstün adalet sisteminin tamamlanmasını Osmanlı devleti sağlamıştır ve uzun yıllar çok bir geniş coğrafya da var olmuşlardır.

Eski Türklerin dönemlerinden farklı bir şekilde tezahür ettirdikleri bu hukuk sistemleri onları yaşadıkları devirlerin en üstünde tutmuştur. Sanılanın aksine barbar göçebe toplum anlayışının dışında çok üstün bir medeniyeti Türkler töreleri sayesinde meydana getirmişlerdir. Sadece hukuki olarak değil devlet teşkilatlanmasından aile teşkilatlanmasına kadar her alanda bu üstün medeniyet unsurlarını göstermişlerdir.

Örfi hukuk sistemiyle birlikte törelerini devam ettiren Türk milleti diğer İslam devletlerinden farklı bir düzeyde adli teşkilatlanma ve devlet teşkilatlanması oluşturmuşlardır. Örfi hukukun en güzel örneklerini ise Kamu hukukunda göstermişlerdir. Vakıf teşkilatlanmaları kurarak bu kamu hizmetlerini örfi hukuk temelinden ayrılmadan gerçekleştirmişlerdir. Örfi hukuku miras işlerinden vergi kanunlarına kadar şeri hukukun içerisine dahil olmayan her alanda adil bir şekilde kullanmışlardır.

Tezin başlığından da anlaşılacağı töre ve örfi hukuk kavramlarını önce tanımlamalarını yaparak daha sonra töre kavramını Türk Yazıtlarında geçtikleri alanlarla örneklendirerek örfi hukuk alanı ile bağlamaya çalıştık. Konu çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Umarım tez ileride yapılacak çalışmalara bir fikir bir örnek oluşturur.

Sonuç olarak tezin konusu olan eski Türk yazıtlarında töre kavramı, yazıtlarda geçen töre usullerinin belirlenmesi ile ve bu usullerin kısa açıklamalarıyla töre kavramı ele alınmıştır. Buna ek olarak örfi hukuka geçiş dönemi hakkında ve örfi hukuk hakkında bilgiler verilerek töre ve örfi hukuk arasındaki geçiş incelenmiştir. Türk töresi Türk milletini oluşturan temel unsur olmuştur ve töre var olmadan devlet var olmayacağı Orhun abidelerinde il(devlet) kelimesi ile birlikte kullanılmasından anlayabiliriz. Türk töresinin Türk devletlerince ve milletince uygulanması Türkleri batıda Orta Avrupa'dan, doğuda Çin boylarına kadar hakim kılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKMAN, M. (2013). *Örf, Osmanlı Devleti'nde* (Cilt 34). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ALYILMAZ, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyet Kültür Eğitim Dergisi*(2), 1-61.
- ARSAL, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları.
- ARSLAN, İ. (2012). İlk Türk-İslam Devletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri. *EKEV Akademi Dergisi*, 51(51), 73-92.
- AYDIN, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: Karam Yayınları.
- AYDIN, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültü Sanat.
- AYDIN, E. (2021). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- AYDIN, E. (2021). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap.
- BARKAN, Ö. L. (1986). Türk Hukuk Tarihine Giriş. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*(14), 9-19.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CİN, H., & AKGÜNDÜZ, A. (1990). *Türk-İslam Hukuk Tarihi I-II*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Cumanicus, C. (2015). İstanbul: Kesit Yayınları.
- DEDEM KORKUDUN KİTABI. (2004). (O. S. Gökyay, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- DÖNMEZ, İ. K. (2013). *Örf* (Cilt 34). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- DURMUŞ, İ. (2017). Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer Ev ve Demir. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 19-34.
- EDAL, M. (2010). Ongin Yazıtı. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu* (s. 363-372). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- ERDOĞAN, H. G. (2018). *Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uygulamaları*. Ankara: Karakum Yayınevi.
- ERGİN, M. (2011). *Orhun Abideleri* (45 b.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERK, K. (2015). *Codex Cumanicus Temelinde Kıpçak Türkçesinin Tarihî-Karşılaştırmalı Söz Varlığı. Doktora Tezi*, . İzmir: Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı .
- GABAIN, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKALP, Z. (2020). *Türk Töresi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İNALCIK, H. (1958). Osmanlı Hukukuna Giriş (Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 102-106.
- İNAN, A. (1934). Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında. *Türk Tarih ve Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*(2).

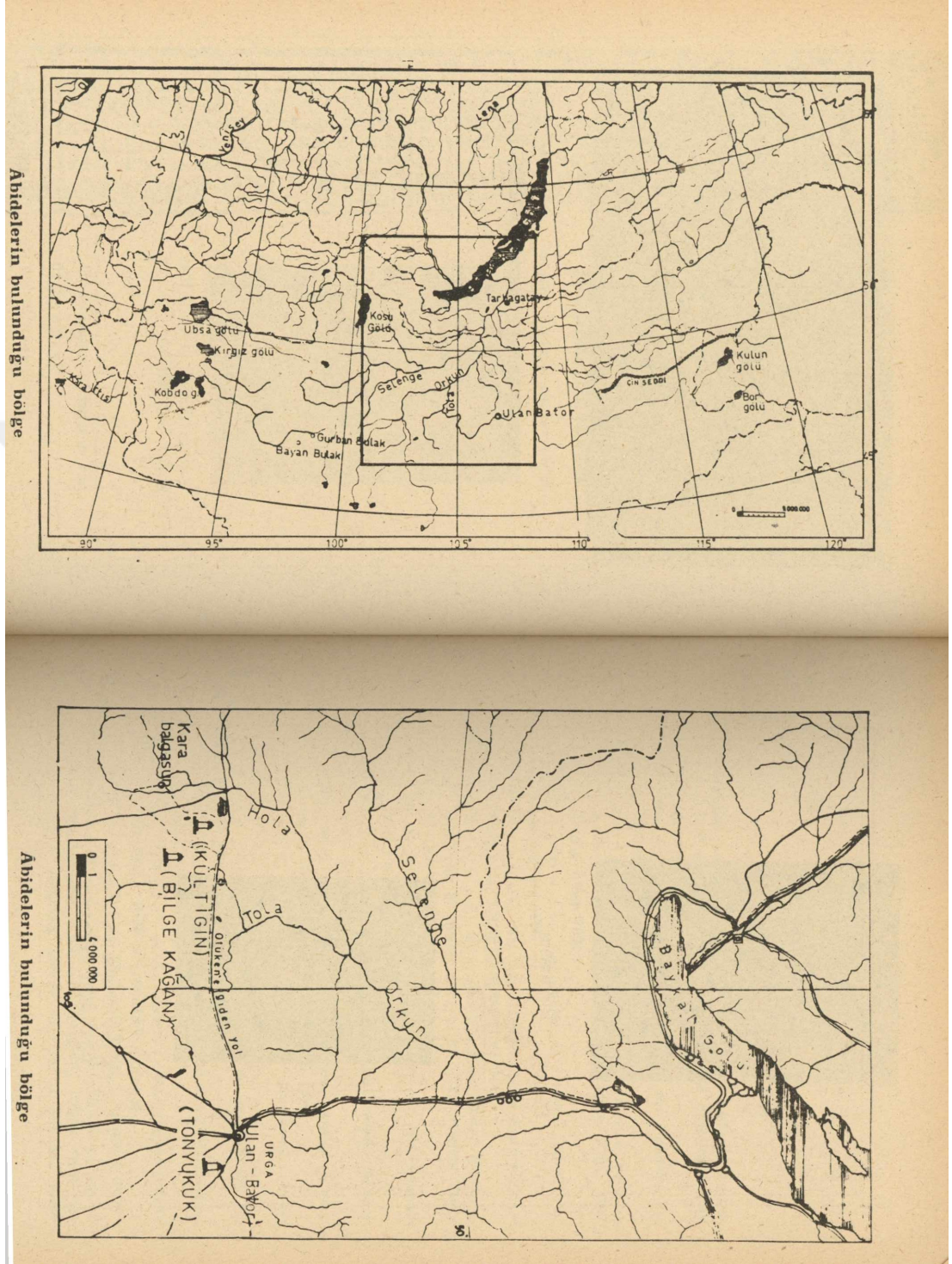
- İNAN, A. (1946). Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tari-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI(3), 127-137.
- İNAN, A. (1946). Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, VI(3).
- KAFESOĞLU, İ. (2011). *Türk Milli Kültürü* (33 b.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KÂŞGARLI MAHMÛD (1986). *Divânü Lûgat-it Türk* (Cilt III). (B. Atalay, Dü.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÂŞGARLI MAHMÛD (2005). *Divânü Lugâti't-Türk* (1 b.). (S. ERDİ, & S. T. YURTESER, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- KÂŞGARLI MAHMÛD (2013). *Divânü Lûgat-it Türk* (Cilt I,II,III). (B. Atalay, Dü.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÂŞGARLI MAHMÛD (2014). *Divânü Lûgat-it Türk*. (A. B. ERCİLASUN, & Z. AKKOYUNLU, Dü) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOCA, S. (2002). *Türklerin Göçleri ve Yayılmaları* (Cilt I). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KOCA, S. (2019). *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KOÇAK, K. (2011). İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevki ve Pay). *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 30-34.
- KOÇAK, K. (2011). İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*(4), 101-117.
- KOÇAK, K. (2014). Bozkır Kültüründe Yazılı Olmayan Hukuk: Töre'ye Göre Türk Ceza Hukuku. *Nevşehir Barosu Dergisi*(2), 191-202.
- KOÇAK, K. (2019). *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1983). *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KURAT, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: TTK Basımevi.
- KUUN, C. G. (1880). *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*,. Budapestini.
- MANDALOĞLU, M. (2016). İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(33), 133-159.
- MAU-TSAİ, L. (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- ORKUN, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları* (Cilt I). İstanbul: Devlet Basımevi.
- ORKUN, H. N. (1940). *Eski Türk Yazıtları* (Cilt III). İstanbul: Alaeddin Kırıl Basımevi.
- ORKUN, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖGEL, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖGEL, B. (2019). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PRISKOS. (1995). *Avrupa Hunları*. (A. A. Beyoğlu, Çev.) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- RUDENKO, S. I. (1970). *Frozen Tombs Of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron-Age Horseman*. Los Angeles: Universty of California Press.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- ŞEMEN, S. (2016). *Yenisey Yazıtları (Transliterasyon, Transkripsiyon, Çeviri, Açıklama, Metin ve Dizin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- TAŞAĞIL, A. (2018). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültü Sanat.
- TAŞAĞIL, A. (2021). *Bilge Türk Tonyukuk*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- TEKİN, T. (1998). *Ohon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- THOMSEN, V. (2019). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. (V. Köken, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOGAN, İ., Kara, G., & Baysal, C. (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- TOPARLI, R., VURAL, H., & KARAATLI, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRCAN, T. (2013). Şeriat. T. İ. Ansiklopedisi. içinde TDV Yayınları.
- USER, H. Ş. (2010). Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı. *Dil Araştırmaları Dergisi*(7), 62-73.
- ÜNAL, O. (2015). İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*(73), 271-294.
- YAZICI, N. (2013). *İlk-Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- YILDIRIM, K. (2017). İslam öncesi Türk Dvletlerinde Kükümdar Unvan ve Alâmetleri. *I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet*, (s. 491-496). Afyon.
- YUSUF HÂS HÂCİP (2019). *Kutadgu Bilig (a)*. (M. S. Kaçalın, Dü.) İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- YUSUF HÂS HÂCİP (2019). *Kutadgu Bilig (b)*. Ankara: Gençlik Spor Yayınları.

EKLER

- Resim 1: Orhun Abidelerinin Bulunduğu Bölge Haritası
Resim 2: Kül Tigin Heykelinin Baş Kısmı
Resim 3: Kül Tigin Abidesi Külliyesi
Resim 4: Kül Tigin Abidesi Doğu Yüzü ve Doğu Yüzündeki Keçi Sembolü
Resim 5: Kül Tigin Abidesi'nden 1958 Yılına Ait Bir Görüntü
Resim 6: Bilge Kağan Abidesi
Resim 7: Orhun Müzesinde Abidelerin Sergilendiği Yer
Resim 8: Bilge Kağan'ın Heykeli
Resim 9: Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzü
Resim 10: Tonyukuk Abidesi Külliyesi
Resim 11: Tonyukuk Abidesi
Resim 12: Tonyukuk Abidesi Birinci Taş Doğu Yüzü
Resim 13: Tonyukuk Abidesi Doğu Yüzü
Resim 14: İhe Hüşotu Yazıtı Külliyesi
Resim 15: İhe Hüşotu Yazıtı Metin Hali Örneği
Resim 16: Suci Yazıtı Dikili Taşı
Resim 17: Suci Yazıtı Yazılı Kısmın Örnek Hali
Resim 18: Şine Usu Yazıtı
Resim 19: İhe Ashete Yazıtı Külliyesi
Resim 20: İhe Ashete Yazıtı b. Metni
Resim 21: İhe Ashete Yazıtı a. Metni
Resim 22: İhe Ashete Yazıtı c. Metni
Resim 23: Bömbögör Yazıtı Külliyesi
Resim 24: Bömbögör Yazıtı Yakın Çekim
Resim 25: Bömbögör Yazıtı Siyah-Beyaz Yakın Çekim
Resim 26: Karı Çor Tigin Yazıtı Orjinal Metin Hali
Resim 27: Karı Çor Tigin Yazıtı Orjinal Metin Hali İkinci Görünüm
Resim 28: Karı Çor Tigin Yazıtı Orjinal Metin Yazıya Aktarımı, Yorumlu Yazı Çevirimi, Türkiye Türkçesine Aktarımı

RESİMLER

Resim 1: Orhun Abidelerinin Bulunduğu Bölge Haritası, Orhun Abideleri, Muharrem Ergin(1989), s 85-86

Resim 2: K l Tigin Heykelinin Baş Kısımı,
http://resim.bilgicik.com/orhun_abideleri/kul_tigin_heykelinin_basi_2.jpg (erişim tarihi (erişim tarihi 10.12.2021))

Resim 3: K l Tigin Abidesi K llyesi
http://resim.bilgicik.com/orhun_abideleri/kul_tigin_kulliyesi.jpg (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 4: Kül Tigin Abidesi Doğu Yüzü ve Doğu Yüzündeki Keçi Sembolü, <https://pimoment.wordpress.com/2015/04/27/kul-kol-tigin-yaziti-metni/> (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 5: Kül Tigin Abidesi'nden 1958 Yılına Ait Bir Görüntü,
<https://kulturenvanteri.com/yer/kul-tigin-yaziti/#16/47.563873/102.831558> (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 6: Bilge Kağan Abidesi,
https://uzaklardabiryer.files.wordpress.com/2015/03/img_0553.jpg (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 7: Orhun Müzesinde Abidelerin Sergilendiği Yer, https://uzaklardabiryer.files.wordpress.com/2015/03/img_0516.jpg (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 8: Bilge Kağan'ın Heykeli, Orhon Yazıtları, Talat Tekin(1998), s. 126

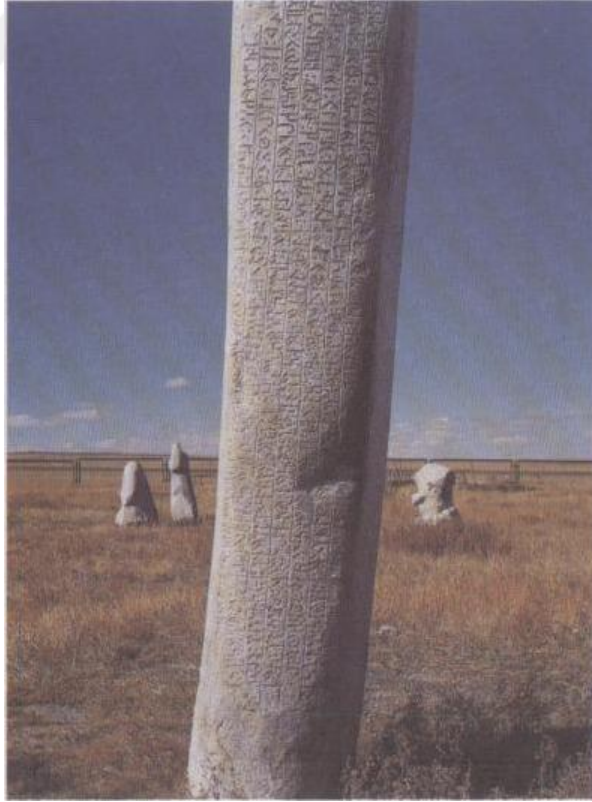
Resim 9: Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzü, Orhon Yazıtları, Talat Tekin(1998), s. 127

Resim 10: Tonyukuk Abidesi Külliyesi, http://resim.bilgicik.com/orhun_abideleri/tonyukuk_kulliyesi.jpg (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 11: Tonyukuk Abidesi,
http://resim.bilgicik.com/orhun_abideleri/tonyukuk_yaziti.JPG (erişim tarihi 10.12.2021)

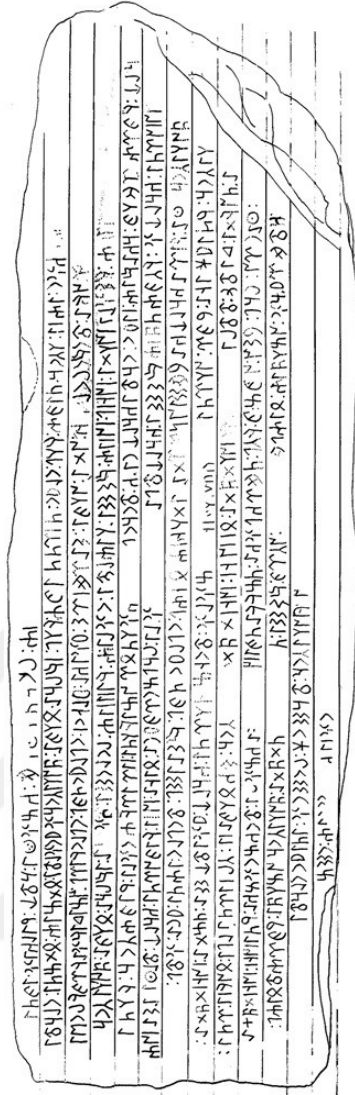
Resim 12: Tonyukuk Abidesi Birinci Taş Doğu Yüzü,
http://resim.bilgicik.com/orhun_abideleri/tonyukuk_yaziti_birinci_tas_dogu_yuz.jpg (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 13: Tonyukuk Abisesi Doğu Yüzü, http://resim.bilgicik.com/orhun_abideleri/tonyukuk_yaziti_dogu_yuzu.jpg (erişim tarihi 10.12.2021)

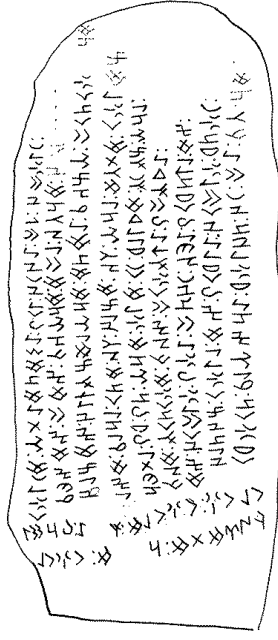
Resim 14: İhe Hüşotu Yazıtı Külliyesi, <http://www.tamga.org/2017/03/ihe-husotu-kol-ic-cor-yazt.html> (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 15: İne Hüşotu Yazıtı Metin Hali Örneği <http://atalarmirasi.org/tr/24-küli-Çor-731-anıt-külliyesi-ve-bitig-taşı> (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 16: Suci Yazıtı Dikili Taşı, Eski Türk Yazıtları Cilt I, Hüseyin N. Orkun(1936), s.159

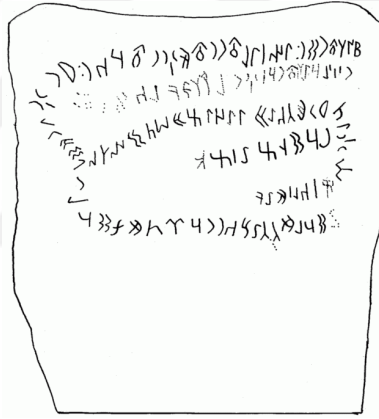
Resim 17: Suci Yazıtı Yazılı Kısımın Örnek Hali
<http://www.tamga.org/2017/03/suci-yazıt.html> (erişim tarihi 10.12.2021)

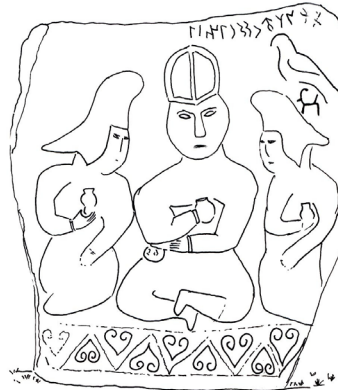
Resim 18: Şine Usu Yazıtı <https://kulturenvanteri.com/yer/sine-us-yaziti/#16/48.541386/102.212936> (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 19: İhe Ashete Yazıtı Külliyesi <http://atalarmirasi.org/tr/26-altın-tamgan-tarhan-723-anıt-külliyesi-ve-bitig-taşı> (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 20: İhe Ashete Yazıtı b. Metni <http://atalarmirasi.org/tr/26-altın-tamgan-tarhan-723-anıt-külliyesi-ve-bitig-taşı> (erişim tarihi 10.12.2021)

Resim 21: İhe Ashete Yazıtı a. Metni <http://atalarmirasi.org/tr/26-altın-tamgan-tarhan-723-anıt-külliyesi-ve-bitig-taşı> (erişim tarihi 10.12.2021)

Şekil 3. İhe Ashete Yazıtı A2 Taşı (N. Bazilhan'dan alınarak uyarlanmıştır)

Resim 22: İhe Ashete Yazıtı c. Metni

<https://biligtug961247845.wordpress.com/2019/05/04/ihe-ashete-yaziti/> (erişim tarihi 10.12.2021)

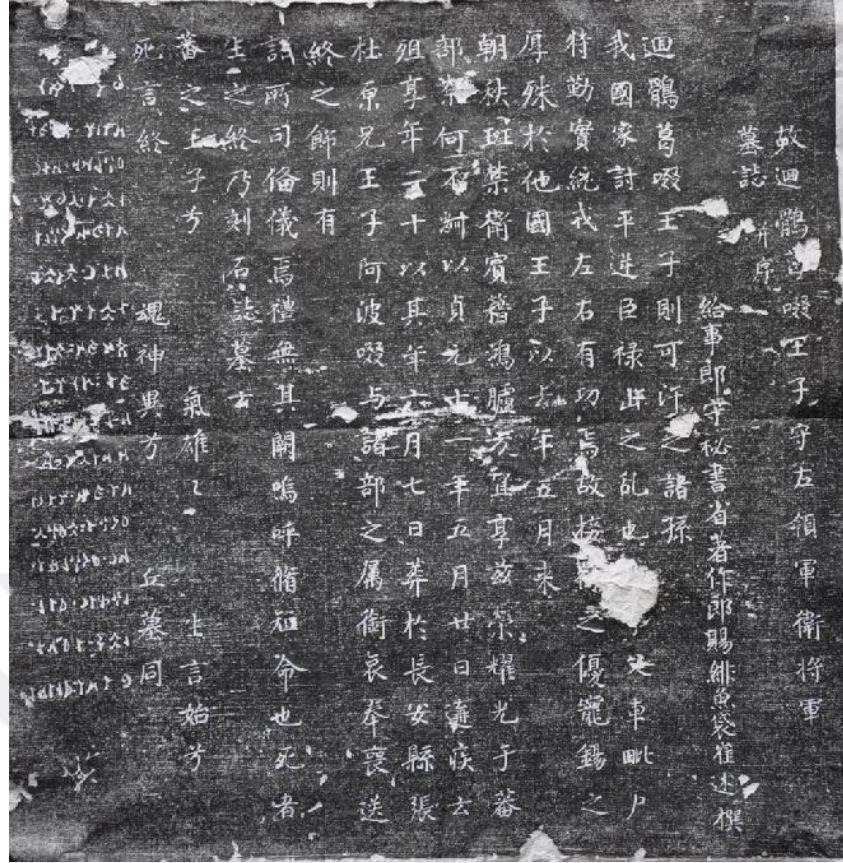
Resim 23: Bömbögör Yazıtı Külliyesi, Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı, Hatice Şirin User (2010), s.72

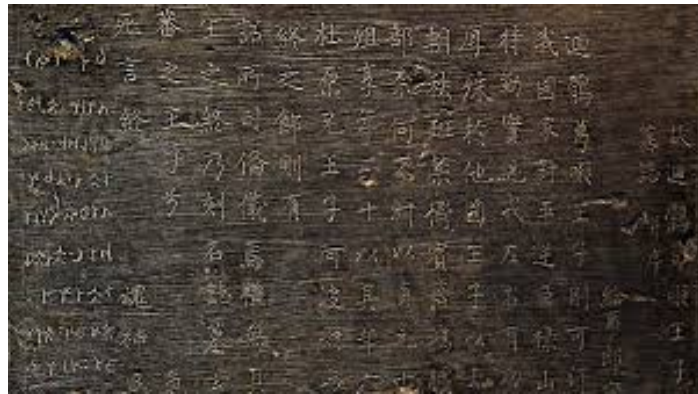
Resim 24: Bömbögör Yazıtı Yakın Çekim, Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kuñçuyunun Mezar Taşı, Hatice Şirin User (2010), s.73

Resim 25: Bömbögör Yazıtı Siyah-Beyaz Yakın Çekim, Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kuñçuyunun Mezar Taşı, Hatice Şirin User (2010), s.73

Resim 26: Karı Çor Tigin Yazıtı Orjinal Metin Hali, Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırma, Erhan Aydın, Erkin Ariz (2014), s.77

Resim 27: Karı Çor Tigin Yazıtı Orjinal Metin Hali İkinci Görünüm <https://akademiye.org/tr/?p=5406> (erişim tarihi 10.12.2021)

Yazıtın Orijinal Metni	Yazıtın Yorumlu Yazı Çevirimi	Yazıtın Türkiye Türkçesine Aktarımı
𐰉𐰺𐰽𐰾	bu k(i)m(i)ng	“Bu (mezar) kimin(dir)? / Bu (mezarda yatan) kim(dir)?”
𐰺𐰽𐰾𐰿 · 𐰽𐰽𐰽	tis(e)r · b(c)zg(e)k	dese(niz): (Bu mezar): Titretici / korkutucu / heybetli
𐰽𐰽𐰽 · 𐰽𐰽𐰽𐰾	yağ!(a)k(a)r · қаң	Yaglakar Han (boyundan / sülalesinden birine aittir).
𐰽𐰽𐰽 : 𐰽𐰽𐰽	aṭı : ç(a)b(i)ş	(Onun) adı (ve seçeresi şöyledir): Çabış
𐰽𐰽𐰽 : 𐰽𐰽𐰽	tig(i)n : oğlı	Tigin'in oğlu;
𐰽𐰽𐰽 · 𐰽𐰽𐰽	қаң түтүк ·	Han Tutuk(un)
: 𐰽𐰽𐰽	aṭıṣı:	yeğeni;
𐰽𐰽𐰽 : 𐰽𐰽𐰽	bögü : bil(-)	Bögü Bil-
· 𐰽𐰽𐰽 : 𐰽𐰽	ge : t(e)ngri ·	-ge Tengri
𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽	қаң inisi	Han(in) küçük kardeşi;
𐰽𐰽𐰽𐰽	қ(а)р(ы) қор	Karı Çor
𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽	tig(i)n sını	Tigin. (Karı Çor Tigin'in) mezarı
· 𐰽𐰽𐰽𐰽 : 𐰽𐰽𐰽𐰾	yöğı : t(a)ğ(a)ç ·	(ve) yoğ / ölüm (tören)i Tabgaç / Çin
· 𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽 · 𐰽𐰽	қ(а)н · yöğ!(a)dı ·	İmparatoru (tarafından) yapıldı
· 𐰽𐰽 · 𐰽𐰽𐰽𐰽	l(a)ğzın · yı!	Domuz yılı(nın)
· 𐰽𐰽𐰽 · 𐰽𐰽	(a)ltı(n)ç · ayқа ·	altıncı ayın
𐰽𐰽𐰽(𐰾) : 𐰽𐰽𐰽	yiti : yangıқа	yedisinde.

Resim 28: Karı Çor Tigin Yazıtı Orijinal Metni, Yorumlu Yazı Çevirimi, Türkiye Türkçesine Aktarımı, <https://www.yenidenergenekon.com/wp-content/uploads/2013/12/kari-cor-yaziti-1.jpg> (erişim tarihi 10.12.2021), (Bu Resmin Orijinal Hali, Karı Çor Tigin Yazıtı, Cengiz Alyılmaz (2013), s.20)

DİZİN

A

adalet, 11, 89, 92, 97
adet, 2, 13, 14, 19, 76, 87, 88, 95
ağlayıcılar, 99
anıt mezar, 26, 27
askeri, 3, 18, 25, 26, 39, 40, 42, 43, 46,
47, 48, 59, 62, 86, 97, 98
Attila, 30
avcılık, 64, 65, 97
Ay Toldu, 88
aygucu, 46

B

bey, 25, 33, 57, 58, 70
Bilge Kağan, 3, 18, 23, 36, 45, 58, 67,
73, 78, 98
bilici, 59
bozkır, 1, 4, 10, 63
bozkır kültürü, 1, 4
Bömbögör, 3, 26, 27, 38, 61, 81, 99,
103

C

cenaze, 3, 25, 74, 75, 76, 78, 79, 80,
81, 82, 86, 95, 99
cihaz, 96, 98

Ç

Çabış, 27, 40, 59, 62, 82
Çin, 4, 20, 22, 25, 27, 31, 39, 50, 52,
59, 62, 63, 64, 65, 66, 76, 78, 82,
84, 85, 95, 99, 101, 103

D

Dede Korkut, 6
Dîvânu Lügâti 't-Türk, 3

E

evlilik, 6, 25, 68, 69, 95, 98

G

gelenek, 2, 7, 11, 14, 83, 86, 87
Göç, 1, 4, 11, 97
Göçebe, 1, 5, 10, 71, 102

görenek, 13, 14, 87

H

Hatun, 78
hayvancılık, 1, 63, 97

İ

İhe Ashete, 3, 26, 80, 99, 103
İltiriş Kağan, 58, 73, 78
İslamiyet, 6, 7, 29, 83, 85, 86, 87, 89,
92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 103

K

Kağan, 3, 6, 15, 18, 20, 22, 23, 24, 26,
29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 43,
44, 45, 56, 57, 58, 59, 65, 66, 67,
70, 73, 76, 77, 78, 79, 86, 97, 98, 99
Kalın, 68, 96
kan ağlama, 99
kanun, 13, 14, 16, 17, 19, 23, 87, 92
Karahanlı, 85, 93, 99
Karı Çor Tigin, 27, 62, 82, 99, 102
Kıpçak, 4, 11, 13, 102, 103
kışlak, 1, 10, 68, 97
konçuy, 81
Koşantı, 96
kurgan, 16
kut, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 60, 62, 90,
94, 97, 98
Kutadgu Bilig, 6, 13, 27, 87, 88, 89,
90, 91, 93, 96, 99, 103
kutlug, 27, 32, 34, 37, 38, 60, 62, 81,
98
Kül Tigin, 3, 18, 19, 21, 24, 34, 35,
39, 43, 56, 57, 58, 65, 70, 73, 75,
76, 78, 92
kültür, 1
Kün Togdu, 88

L

lütuf, 32

M

Manas, 6

O

Odgulmuş, 88
Oğuz, 4, 6, 14, 21, 23, 29, 30, 36, 59,
65, 67, 76, 103
Oğuz Kağan, 6, 29
Ongin, 3, 15, 24, 37, 46, 47, 59, 79,
99, 102
Orhun, 3, 12, 15, 16, 18, 19, 23, 24,
39, 92, 98, 99, 101, 102
Orhun Abideleri, 3, 12, 15, 19
Orta Asya, 1, 84
Orun, 29, 30, 94, 103

Ö

Ödgülmüş, 89
Ögdülmüş, 88, 89
örf, 2, 7, 11, 13, 14, 19, 23, 83, 85, 87,
88, 92, 93, 100
örfi, 7, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 96, 99,
100, 101
örfi hukuk, 8, 84, 86, 87, 88, 93, 96,
99, 100, 101
Ötüken, 8, 11, 61, 66, 68, 84, 102

P

Prenses, 62

S

Satuk Buğra Han, 7, 83, 85, 93
sözlü hukuk, 11, 87
Suci, 3, 15, 25, 37, 60, 67, 68, 70, 99
sürek avcılığı, 64

Ş

şad, 32, 36, 45, 48, 58, 59, 60, 61, 75,
77, 98
şeri, 7, 83, 86, 88, 92, 96, 100
Şine Usu, 3, 37, 48

T

tanrı, 3, 32, 35, 36, 37, 97
Tarkan, 26, 40, 56, 57, 60, 61, 75, 76,
77, 79, 80, 81

Tengri, 36, 62, 77, 82

tenri, 79, 80

tigin, 21, 32, 36, 43, 53, 56, 62

Tonyukuk, 3, 18, 24, 39, 45, 46, 58,
59, 67, 77, 78

tör, 21, 69

töre, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 19,
20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30,
32, 36, 42, 68, 71, 73, 86, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 94, 97, 98, 99, 100,
101

törü, 11, 12, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 87,
88, 89, 90, 91

törüg, 20, 21, 22, 23, 35

törülüg, 89, 91

törüsin, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 34, 43,
56, 89, 91

U

unvan, 31, 46, 50, 52, 53, 56, 59, 60,
61, 94, 98

Uygur, 4, 12, 13, 24, 25, 26, 27, 48,
57, 60, 66, 82, 102

Ü

ülüş, 29, 30, 90, 94

Y

yabgu, 45, 48, 61

yağıcı, 46

Yargan, 37, 57, 60, 68

yaylak, 1, 10, 68, 97

Yenisey, 15, 16, 33, 40, 42, 50, 51, 52,
64, 69, 71, 74, 75, 99, 102, 103

Yollug Tigin, 18, 73, 78

yuğ, 3, 24, 26, 27, 74, 75, 76, 78, 86,
99

yuğcular, 99

Yusuf Has Hacib, 6, 13

Z

zevce, 52, 64